

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών

— ΙΔΡΥΘΕΝ ΤΟ 1837 —

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΤΑΛΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ ΚΑΙ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΕΛΛΗΝΟΡΩΜΑΪΚΕΣ - ΕΛΛΗΝΟΪΤΑΛΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ»

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**Αντιπαραβολική ανάλυση γραμματικών
(Ιταλία 12^{ος}-15^{ος} αι.)**

ΧΑΝΔΟΛΙΑ ΧΡΗΣΤΙΝΑ

ΑΘΗΝΑ 2021

ΧΑΝΔΟΛΙΑ ΧΡΗΣΤΙΝΑ

ΑΜ: 1566012016014

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**Αντιπαραβολική ανάλυση γραμματικών
(Ιταλία 12^{ος}-15^{ος} αι.)**

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΕΣ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΕΣ:

Ρουμπίνη Δημοπούλου, Επίκουρη Καθηγήτρια Λατινικής Λογοτεχνίας του Μεσαίωνα και της Αναγέννησης του τμήματος Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

Γιαννούλα Γιαννουλοπούλου, Καθηγήτρια Γλωσσολογίας του τμήματος Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

Ρέα Δελβερούδη, Καθηγήτρια Γλωσσολογίας του τμήματος Γαλλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

ΑΘΗΝΑ 2021

Copyright ©, Χρηστίνα Χανδόλια 2021

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved. Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα.

Οι απόψεις και θέσεις που περιέχονται σε αυτήν την εργασία εκφράζουν τη συγγραφέα και δεν πρέπει να ερμηνεύονται ως επίσημες θέσεις του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Περιεχόμενα

Περίληψη.....	2
Abstract.....	3
Πρόλογος.....	4
Εισαγωγή.....	5
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ.....	7
1.1 Ιστορικό πλαίσιο.....	7
1.2 Η ιστορία της Ελληνικής γλώσσας και η εξέλιξή της.....	8
1.3 Οι συνθήκες διάδοσης και διδασκαλίας της Ελληνικής γλώσσας στην Ιταλία.....	10
1.4 Διδάσκαλοι της Ελληνικής γλώσσας.....	12
1.5 Ο ρόλος της τυπογραφίας και το ελληνικό έντυπο βιβλίο.....	13
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ.....	17
2.1 Ιστορία της Γραμματικής.....	17
2.2 Επιλογή των γραμματικών που μελετήθηκαν.....	20
2.3 Η μέθοδος των ερωταποκρίσεων.....	22
2.4 Συγγραφείς και έργα.....	24
2.4.1 Διονύσιος ο Θραξ.....	24
2.4.2 Μανουήλ Χρυσολωράς.....	24
2.4.3 Κωνσταντίνος Λάσκαρις.....	29
2.4.4 Μανουήλ Μοσχόπουλος.....	31
2.4.5 Δημήτριος Χαλκοκονδύλης.....	32
2.4.6 Θεόδωρος Γαζής.....	34
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ.....	37
3.1 Καταγραφή περιεχομένων των γραμματικών.....	37
3.1.1 Γραμματική Τέχνη - Διονυσίου του Θράκα.....	37
3.1.2 Έρωτήματα - Μανουήλ Μοσχόπουλου.....	38
3.1.3 Έρωτήματα - Μανουήλ Χρυσολωρά.....	39
3.1.4 Έπιτομή τῶν ὀκτώ τοῦ λόγου μερῶν - Κωνσταντίνου Λάσκαρι.....	40
3.1.5 Έρωτήματα - Δημητρίου Χαλκοκονδύλη.....	41
3.1.6 Γραμματική Είσαγωγή - Θεόδωρου Γαζή.....	42
3.2 Συγκριτική ανάλυση.....	44
3.3 Επιδράσεις από τον Διονύσιο Θράκα.....	53
3.4 Σύγκριση διαφορετικών εκδόσεων του ίδιου συγγραφέα - αποκλίσεις.....	55
4 Συμπεράσματα.....	57
5 Βιβλιογραφικές Αναφορές.....	62

Περίληψη

Αντικείμενο μελέτης της μεταπτυχιακής διπλωματικής εργασίας με τίτλο «Αντιπαραβολική ανάλυση Γραμματικών (Ιταλία 12^{ος} - 15^{ος} αι.)» αποτέλεσαν οι γραμματικές των Μανουήλ Χρυσολωρά, Κωνσταντίνου Λάσκαρη, Δημητρίου Χαλκοκονδύλη, Θεοδώρου Γαζή και Μανουήλ Μοσχόπουλου, που εκδόθηκαν στην Ιταλία της Αναγέννησης. Εξετάστηκαν συνολικά 34 διαφορετικές εκδόσεις προκειμένου να καταδειχθούν οι λόγοι που οδήγησαν στη σύνταξη ελληνικών γραμματικών, σ' ένα περιβάλλον που καλλιέργησε το ενδιαφέρον για τη μελέτη της ελληνικής γραμματείας στη Δύση και την εκμάθηση της γλώσσας από Ιταλούς. Επιπλέον, αναδεικνύεται και η συμβολή της τυπογραφίας στην έκδοση αυτών των γραμματικών, μέσα από την εκδοτική δραστηριότητα Ελλήνων και Ιταλών τυπογράφων. Επιχειρείται η καταγραφή των χαρακτηριστικών τους, με βάση τον χρονισμό της συγγραφής και έκδοσης της κάθε γραμματικής και στη συνέχεια εξετάζονται συγκριτικά, προκειμένου να διαπιστωθούν συγκλίσεις, αποκλίσεις και πιθανές επιδράσεις από προγενέστερες γραμματικές Ελλήνων αλλά και Λατίνων συγγραφέων. Η μελέτη έχει ως στόχο την ανάδειξη της επιρροής που άσκησαν διαφορετικοί παράγοντες στη συγγραφή αυτών των βιβλίων Γραμματικής, αλλά και στην έκδοσή τους.

Αναδεικνύεται η ομοιομορφία των εξεταζόμενων συγγραμμάτων καθώς ακολουθούν παλαιότερα πρότυπα των πρώτων γραμματικών εγχειριδίων και κυρίως στη *Γραμματική Τέχνη* του Διονυσίου του Θράκα και εμφανίζουν αναγνωρίσιμες ομοιότητες με το θεωρητικό λεξιλόγιο του συγκεκριμένου έργου. Κοινό χαρακτηριστικό των περισσοτέρων από τις γραμματικές που εξετάστηκαν είναι ότι υιοθετούν τη μέθοδο των ερωταποκρίσεων, ήδη διαδεδομένη στο Βυζάντιο, αλλά και σε παλαιότερες λατινικές γραμματικές, που υιοθετήθηκε και στην Ιταλία από τον Μανουήλ Χρυσολωρά για την δημιουργία ενός απλού και εύχρηστου διδακτικού εργαλείου. Μολονότι οι γραμματικές, διαθέτουν συγκεκριμένη δομή που δεν επιτρέπει εύκολα την αποτύπωση του προσωπικού ύφους του συγγραφέα, παρατηρήθηκαν υφολογικές διαφορές οι οποίες φαίνεται να σχετίζονται περισσότερο με τις επιλογές του κάθε συγγραφέα. Μέσα από τη μελέτη του περιεχομένου των υπό εξέταση γραμματικών διακρίνονται εμφανείς διαφορές, κυρίως ως προς τον τρόπο γραφής και διατύπωσης, τον βαθμό της αναλυτικότητάς τους, καθώς και τη σειρά με την οποία τα διάφορα δεδομένα καταχωρούνται στην κάθε γραμματική. Διαφορές παρατηρούνται ακόμη και σε ίδιες γραμματικές διαφορετικών εκδόσεων. Οι γραμματικές αυτές, παρά τα ερωτηματικά που εγείρονται για την αποτελεσματικότητά τους, διευκόλυναν ένα ευρύ κύκλο λογίων στην Ιταλική χερσόνησο, συνέβαλαν στην επιβίωση και την διάδοση των κλασικών γραμμάτων και αποτέλεσαν πρόδρομο για την επόμενη γενιά νεοελληνικών γραμματικών.

Abstract

The object of study of the MSc thesis entitled "Comparative analysis of Grammars (Italy 12th-15th ce.) has been the grammars by Manuele Chrysoloras, Konstantinos Laskaris, Dimitrios Chalkokondylis, Theodoros Gazis and Manuele Moschopoulos, that were printed in Italy of Renaissance. A total of 34 different editions were examined in an attempt to demonstrate the reasons that led to the compilation of Greek grammars, in a landscape that cultivated interest in the study of Greek literature in the West and the learning of the language by Italians. Additionally, the contribution of typography on the publication of these grammars, through the activity of Greek and Italian publishers, is highlighted. A recording of the characteristics of these grammars is attempted, based on the timing of the writing and publication of each grammar and a comparative analysis is conducted in order to identify convergences and discrepancies, but also influences by previous grammars of Greek and Latin authors. The aim of the study is to highlight the influence of different factors on the compilation and publication of these Grammar books.

Uniformity of the grammars examined is revealed, as they follow older prototypes of the first grammatical manuals and especially the *Art of Grammar* of Dionysios Thrax, and recognizable similarities are found with the theoretical vocabulary of the aforementioned grammar. A common feature of most of the grammars examined is that they adopt the method of questions and answers, which was already widespread in Byzantium, but also in older Latin grammars, which was also adopted in Italy by Manuel Chrysoloras to create a simple and easy-to-use teaching handbook. Although grammars, as a textbook, have a specific structure that does not easily allow the depiction of the author's personal style, stylistic differences were observed which seem to be more related to each author's choice of the style. Through the study of the content of the grammars under consideration, obvious differences can be discerned, mainly in the way they are written and formulated, the degree of their analyticity, as well as the order in which the various elements appear in each grammar. Differences are observed even among different versions of the same grammar. These grammars, despite the questions raised about their effectiveness, facilitated a wide circle of scholars on the Italian peninsula, contributed to the survival and dissemination of classical literature and served as a forerunner for the next generation of modern Greek grammars.

Πρόλογος

Το θέμα που έχει οριστεί για την διπλωματική εργασία είναι η «Αντιπαραβολική ανάλυση Ελληνικών Γραμματικών (Ιταλία 12^{ος} - 15^{ος} αιώνας).

Κίνητρο για την εκπόνηση της συγκεκριμένης εργασίας αποτέλεσε η επιθυμία μου να συνδυάσω το ιδιαίτερα ενδιαφέρον αντικείμενο της γλωσσολογίας με την περίοδο της Αναγέννησης, με βασική πρόκληση να υλοποιηθεί μια πρωτότυπη μελέτη που κατά τα άλλα αφορά σε μια τόσο πολυσυζητημένη και πολυμελετημένη εποχή.

Συνοδοιπόρος στο ευχάριστο και εκπαιδευτικό αυτό ταξίδι υπήρξε η επιβλέπουσα της εργασίας μου κυρία Ρουμπίνη Δημοπούλου, Επίκουρη Καθηγήτρια Λατινικής Λογοτεχνίας του Μεσαίωνα και της Αναγέννησης του τμήματος Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, την οποία και ευχαριστώ για την συνολική καθοδήγηση και τη συμπαράστασή της, τόσο σε ακαδημαϊκό όσο και σε προσωπικό επίπεδο.

Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω τις συνεπιβλέπουσες της εργασίας και συγκεκριμένα την κυρία Γιαννούλα Γιαννουλοπούλου, Καθηγήτρια Γλωσσολογίας του τμήματος Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, για τις κατευθύνσεις που μου έδωσε αναφορικά με το θέμα της εργασίας και για τις πολύ καίριες τοποθετήσεις της επί αυτού, καθώς και την κυρία Ρέα Δελβερούδη, Καθηγήτρια Γλωσσολογίας του τμήματος Γαλλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, για την ουσιαστική της συμβολή στην βελτίωση της εργασίας με τα εύστοχα σχόλιά της.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω τα παιδιά μου για την υπομονή που επέδειξαν όλο αυτό το χρονικό διάστημα και τον σύζυγό μου, ο οποίος αποτελεί πάντα το βασικό στήριγμα σε ότι κάνω, για την κατανόησή του και την πολυδιάστατη συνεισφορά του στην περάτωση των σπουδών μου.

Χανδόλια Χρηστίνα

Εισαγωγή

Αντικείμενο της παρούσας διπλωματικής αποτελούν οι γραμματικές της αρχαίας ελληνικής γλώσσας, που συντάχθηκαν στην Ιταλία κατά την Αναγέννηση. Στο πλαίσιο της έρευνας εξετάζονται οι παράγοντες που διαμόρφωσαν την εξέλιξη της συγγραφής των γραμματικών της ελληνικής γλώσσας από Έλληνες λόγιους στην Ιταλία της Αναγέννησης και οι συνθήκες που καθόρισαν την πλούσια σχετική συγγραφική παραγωγή την συγκεκριμένη περίοδο, ενώ εξετάζονται συγκριτικά οι πέντε σημαντικότερες, χαρακτηριστικές γραμματικές της αρχαίας ελληνικής, της αντίστοιχης περιόδου.

Σκοπός της εργασίας είναι να καταδείξει τους λόγους που οδήγησαν στη σύνταξη των ελληνικών γραμματικών, σε ένα περιβάλλον που καλλιέργησε το ενδιαφέρον για τη μελέτη της ελληνικής γραμματείας στη Δύση και την εκμάθηση της γλώσσας από τους Ιταλούς. Η μελέτη εστιάζει στον εντοπισμό και την ανάδειξη των αλληλεπιδράσεων μεταξύ των συγγραφέων, στον εντοπισμό των πηγών καθώς και στη σκιαγράφηση του κοινού που απευθύνονταν τα συγκεκριμένα έργα.

Πραγματοποιήθηκε καταγραφή των χαρακτηριστικών τους, με βάση τον χρονισμό της συγγραφής κάθε γραμματικής, και σύγκριση, προκειμένου να διαπιστωθούν συγκλίσεις και αποκλίσεις, αλλά και το πώς αυτές επηρεάστηκαν από προγενέστερες γραμματικές Ελλήνων αλλά και Λατίνων συγγραφέων. Η έρευνα βασίστηκε σε διαφορετικές εκδόσεις γραμματικών αλλά και επανεκδόσεών τους και μελετήθηκαν αντίτυπα των γραμματικών (στα περισσότερα δεν εξετάστηκε η πρώτη έκδοση) τα οποία είναι διαθέσιμα σε ψηφιοποιημένη μορφή ελληνικών βιβλιοθηκών και πανεπιστημίων.

Η εργασία αποτελείται από τρία κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο εξετάζεται ιστορικά η χρονική περίοδος που συντάχθηκαν οι υπό μελέτη γραμματικές. Συγκεκριμένα, περιγράφονται το περιβάλλον και οι συνθήκες που βοήθησαν την έλευση και εξάπλωση της ελληνικής γλώσσας στην Ιταλία αλλά και οι κοινωνικο-οικονομικοί λόγοι που συνέβαλαν στην διάδοση και εδραίωση της διδασκαλίας της και εντέλει οδήγησαν στη συγγραφή των σχετικών εγχειριδίων. Επιπλέον, εξετάζεται η συμβολή της τυπογραφίας και των Ελλήνων τυπογράφων καθώς και η παραγωγή έντυπων ελληνικών βιβλίων για τις ανάγκες των λόγιων ουμανιστών. Τέλος, γίνεται μνεία στους σπουδαιότερους Έλληνες δασκάλους της Ιταλίας.

Στο δεύτερο κεφάλαιο παρουσιάζονται πέντε γραμματικές της αρχαίας ελληνικής, Ελλήνων συγγραφέων που ζούσαν στην Ιταλία, των Εμμανουήλ Χρυσολωρά, Κωνσταντίνου Λάσκαρι, Δημητρίου Χαλκοκονδύλη, Μανουήλ Μοσχόπουλου και Θεοδώρου Γαζή, ενώ πρόσθετα εξετάστηκε και η γραμματική του Διονυσίου του Θράκα, το πρώτο έργο αναφοράς στο οποίο βασίστηκαν όλες οι μεταγενέστερες.

Στο τρίτο κεφάλαιο πραγματοποιείται καταγραφή των περιεχομένων των πέντε γραμματικών με έμφαση στα γενικά χαρακτηριστικά τους, τη δομή και το περιεχόμενό τους, καθώς και τα κοινά σημεία και τις διαφορές που παρουσιάζουν. Σχολιάζεται ο τρόπος γραφής και ανάπτυξης καθώς και τα παραδείγματα που χρησιμοποιούνται σε κάθε μία από αυτές. Εξετάζονται επίσης και οι επιδράσεις από τη γραμματική του Διονυσίου του Θράκα. Τέλος και σε ξεχωριστό κεφάλαιο, παρατίθενται τα συμπεράσματα της παρούσας εργασίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

1.1 Ιστορικό πλαίσιο

Η Ιταλική Αναγέννηση που εκτείνεται χρονικά μεταξύ 13^{ου} και 16^{ου} αι. ακολουθεί τον ύστερο μεσαίωνα, οπότε και προετοιμάζεται ήδη η έλευσή της. Ομοίως και η αναγέννηση των γραμμάτων δεν εμφανίστηκε ξαφνικά, αλλά είχε προετοιμαστεί κατά τους τελευταίους αιώνες του Μεσαίωνα. Οι πρόδρομοί της, Δάντης, Βοκκάκιος και Πετράρχης, εστιάζουν στον άνθρωπο, επιστρέφουν στην μελέτη των κλασικών και δρομολογούν την ανανέωση των γραμμάτων (Ψαράς 2003: 61, 64-65). Είναι η στιγμή που, σύμφωνα με τον Τσιρπανλή (2004: 28), το τέλος του μεσαιωνικού κόσμου έρχεται με τον κλονισμό της εκκλησίας, τη θρησκευτική μεταρρύθμιση, τη διάλυση του φεουδαρχικού καθεστώτος, την πτώση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, τις νέες εφευρέσεις και κυρίως της τυπογραφίας, τις γεωγραφικές ανακαλύψεις και την καθιέρωση σπουδών των κλασικών γραμμάτων, των τεχνών, καθώς και των φυσικών επιστημών.

Προηγείται το Ουμανιστικό κίνημα, με επίκεντρό του ένα υπέρτατο εκπαιδευτικό και πολιτικό ιδεώδες που συνδέεται με την ίδια την ανθρωπότητα και την ανθρώπινη φύση, όπως αυτή περιγράφεται με τον λατινικό όρο «Humanitas» (Grudin, 2020). Ο μεταγενέστερος όρος «humanism», αρχικά εισήχθη ως «humanismus» κατά τον 19^ο αι. από Γερμανούς μελετητές, για να καταδείξουν την έμφαση στις κλασικές σπουδές. Σύμφωνα με τους Reynolds & Wilson (1981: 147), φέρει τη ρίζα του ήδη από τον 15^ο αι., καθώς με τη λέξη «umanista, που επικράτησε στα Ιταλικά πανεπιστήμια σαν μία ιδιότητα, χαρακτηρίστηκε ο επαγγελματίας δάσκαλος των ανθρωπιστικών γραμμάτων, με έμφαση κυρίως στη σπουδή της γραμματικής και της ρητορικής, ξεκινώντας από τους κύκλους των νομικών και των νοταρίων.

Αρχικά, ο ουμανισμός ήταν ένα φιλολογικό κίνημα στενά συνδεδεμένο με τη μελέτη της κλασικής αρχαιότητας, μέσω του οποίου γίνεται μία προσπάθεια μίμησης της κλασικής λογοτεχνίας, με σκοπό την επαναφορά της παράδοσης και την αναβίωση της κλασικής αρχαιότητας. Κύριο χαρακτηριστικό του ουμανισμού ήταν η στροφή προς τον άνθρωπο και τη μελέτη κλασικών Ελλήνων και Λατίνων συγγραφέων. Η διάδοση του ουμανιστικού κινήματος εξώθησε στην αναζήτηση αρχαίων ελληνικών φιλοσοφικών κειμένων, που με την σειρά του γέννησε την ανάγκη εξεύρεσης ξεχασμένου υλικού σε «χειρόγραφα» που ως τότε παρέμεναν στην αφάνεια (όπ.π).

Με αφετηρία τη Φλωρεντία, όπου συγκεντρώνονταν πλήθος λογίων, διαμορφώθηκε κλίμα πρόσφορο για μελέτη και σπουδές, γεγονός που την καθιέρωσε ως ένα από τα σπουδαιότερα πνευματικά κέντρα της Δύσης. Ο ουμανισμός

εξαπλώθηκε γρήγορα σε πολλούς κύκλους και οι ουμανιστές, άνθρωποι του κόσμου, δάσκαλοι, συλλέκτες βιβλίων και κάτοχοι ιδιωτικών βιβλιοθηκών, κατάφεραν να εισχωρήσουν ακόμη και μέσα στην εκκλησία που ως τότε μονοπωλούσε τη μάθηση.

Η γλώσσα που χρησιμοποιούνταν στους κύκλους αυτούς μέχρι τότε ήταν η λατινική, η οποία έδινε κύρος λόγω της δύναμης της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας σε συνδυασμό και με την αναβίωση των Λατίνων κλασικών (Reynolds & Wilson 1981: 147-149). Η αρχαία λατινική γλώσσα του Κικέρωνα έγινε πρότυπο ύφους. Οι λόγιοι εκλατίνιζαν τα ονόματά τους και πολλές ευρωπαϊκές γλώσσες υιοθετούσαν και ενσωμάτωναν λατινικές αλλά και ελληνικές λέξεις (Ψαράς 2003: 64). Ήδη από πολύ νωρίτερα, στα χρόνια της Ρωμαϊκής διακυβέρνησης στη Δύση, η εκμάθηση των λατινικών ήταν πολύ σημαντική και γι' αυτό πολλά έργα ελληνικής λογοτεχνίας, από τον 3^ο αι. π.Χ., μεταφράζονταν συστηματικά στη λατινική. Η λατινική ποίηση σταδιακά εγκατέλειψε τα παραδοσιακά της μέτρα και ακολούθησε τη μετρική των Ελλήνων ποιητών. Αυτό φαίνεται από τα εξάμετρα του Βιργιλίου και από τους ελεγειακούς στίχους του Οβιδίου. «Η ρωμαϊκή γλωσσολογία αποτέλεσε την εφαρμογή της ελληνικής σκέψης, των ελληνικών διχογνωμιών και των ελληνικών κατηγοριών στη λατινική γλώσσα, κυρίως λόγω των όμοιων βασικών δομών που βοηθούσαν μια τέτοια μεταγλωσσική μετάθεση» (Robins 1989: 71).

Με την παγίωση του ουμανισμού και την στροφή στην αρχαία ελληνική λογοτεχνία και τη μελέτη αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων, ήταν απαραίτητη ως εργαλείο, αλλά και ως μέσο πρόσβασης σε κείμενα, η εκμάθηση της αρχαίας ελληνικής γλώσσας.

1.2 Η ιστορία της Ελληνικής γλώσσας και η εξέλιξή της

Η ελληνική γλώσσα δεν γνωρίζουμε πότε ακριβώς γεννήθηκε, ούτε πότε μπήκε στην ιστορία ως ξεχωριστή γλώσσα, σίγουρα πολύ πριν την πρώτη καταγραφή της. Το βέβαιο είναι ότι ανήκει σε μία μεγάλη και πολύ παλιά γλωσσική οικογένεια (Χριστίδης 2005: 85). Η εξέλιξη της γλώσσας γενικότερα, αλλά και ειδικότερα μίας ομιλούμενης γλώσσας όπως είναι η ελληνική, περνά μέσα από μία μακρά πορεία και χαρακτηρίζεται από τις διάφορες περιόδους της. Διακρίνεται σε αρχαία ελληνική, ελληνιστική κοινή, μεσαιωνική ελληνική και νέα ελληνική, όπου η αρχαία και η νέα έχουν μεταξύ τους μια «γενετική» σχέση.

Η ελληνική γλώσσα καταλάμβανε μεγάλη γεωγραφική έκταση. Κατά την κλασική περίοδο, αρχίζει να μιλιέται στην κυρίως Ελλάδα, προερχόμενη από συγγενικές μορφές της ινδοευρωπαϊκής. Η γεωγραφική επέκταση της ελληνικής γλώσσας κατά την ελληνιστική περίοδο ήταν ραγδαία στις περιοχές της Μικράς Ασίας, Παλαιστίνης, Μεσοποταμίας και της Αιγύπτου. Χρησιμοποιήθηκε άλλοτε σαν

δεύτερη και άλλοτε σαν πρώτη γλώσσα, ακόμη και ως «lingua franca¹» στην Ινδία. Κατά τη βυζαντινή εποχή, ενώ είχε ήδη επεκταθεί στα Βαλκάνια, άρχισε να υποχωρεί λόγω των βαρβαρικών επιδρομών και σλαβικών μεταναστεύσεων. Σταδιακά υποχώρησε και από τη νότια Γαλλία, την Ιταλία και τη Σικελία, δίνοντας τη θέση της στα λατινικά (Πετρούνιας 2002: 133).

Τον 4^ο αι. μ.Χ. κατά τη μεταφορά της πρωτεύουσας του Ρωμαϊκού κράτους στην Κωνσταντινούπολη, επίσημη γλώσσα εξακολουθεί να είναι η Λατινική, ωστόσο όμως στο ανατολικό ρωμαϊκό κράτος ομιλούνταν η ελληνική, ως η γλώσσα της Εκκλησίας και της παιδείας. Την περίοδο της βασιλείας του Ιουστινιανού, η κλασική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία μετατρέπεται σε ένα εξελληνισμένο ανατολικό ρωμαϊκό κράτος του Μεσαίωνα, το Βυζάντιο, και συνεπώς η ελληνική καθίσταται επίσημη γλώσσα του κράτους. Αργότερα, όταν αρχίζουν να ανεβαίνουν στο θρόνο Έλληνες αυτοκράτορες, εξελληνίζονται και οι δημόσιες υπηρεσίες, με αποτέλεσμα η ελληνική να εκτοπίσει τελείως τη λατινική (Ανδριώτης 1992: 73). Παρατηρούμε λοιπόν ότι η ελληνική παύει σταδιακά να είναι αποκλειστικά η γλώσσα των Ελλήνων και καθώς αυτή η μετάβαση είχε ξεκινήσει πολύ καιρό πριν, μετατρέπεται στην «κοινή» γλώσσα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και στη γλώσσα της εκκλησίας (Adrados 2003: 380).

Η γλώσσα που μιλούσαν στην αυτοκρατορία την περίοδο της Αναγέννησης, ήταν η μεσαιωνική ελληνική, αλλά σε ό,τι αφορούσε τον επίσημο γραπτό λόγο χρησιμοποιούνταν σε κάποιες περιπτώσεις ακόμα η αττική διάλεκτος, ο θαυμασμός της οποίας είχε ήδη ξεκινήσει από τον πρώτο προχριστιανικό αιώνα και συνεχίστηκε καθ' όλη τη διάρκεια της Βυζαντινής Εποχής. Η αττική διάλεκτος της Κλασικής Περιόδου θεωρείτο από μια μερίδα διανοουμένων, τους αττικιστές, πολύ ανώτερη από τις υπόλοιπες διαλέκτους. Ωστόσο, από τον 12^ο αιώνα, παράλληλα με τα κείμενα που προσπαθούσαν να μιμηθούν αυτή την αττική διάλεκτο της Κλασικής Περιόδου, συντάσσονταν και κυκλοφορούσαν κείμενα τα οποία απέδιδαν τη φυσική ζωντανή ομιλία των ανθρώπων της εποχής (Ιωσήφ 2019).

Η μεσαιωνική ελληνική γλώσσα χωρίζεται σε τρεις περιόδους: την πρώιμη βυζαντινή 6^{ος} - 12^{ος} αι. μ.Χ., την όψιμη βυζαντινή 12^{ος} - 15^{ος} αι. και τη μεταβυζαντινή 15^{ος} - 19^{ος} αι. Η μεσαιωνική περίοδος της γλώσσας έχει ως χαρακτηριστικό τη γλωσσική διάσπαση, ή αλλιώς «διγλωσσία», ως συνέπεια της πολιτικής και διοικητικής διάσπασης στο Βυζάντιο. Από τον 12^ο έως τον 15^ο αιώνα οι Βυζαντινοί λόγιοι γράφουν σε αρχαίζουσα γλώσσα. Το κέντρο της μεσαιωνικής ελληνικής γλώσσας εξακολουθεί να είναι το Βυζάντιο, με έδρα την Κωνσταντινούπολη, όπου μέχρι τον 12^ο αι. χρησιμοποιείται η ελληνική ως επίσημη γλώσσα του κράτους και ρυθμίζεται και η γλωσσική πολιτική της αυτοκρατορίας. Μετά τα μέσα του 12^{ου} αι.

¹ Η γλώσσα που χρησιμοποιείται ως μέσο επικοινωνίας μεταξύ ομιλητών που δεν έχουν κοινή μητρική γλώσσα. <https://www.greek-language.gr/greekLang/index.html>

εμφανίζεται η δημόδης γλώσσα στη λογοτεχνία ενώ η χρήση της προφορικής περνά ακόμη και σε ορισμένες μορφές του γραπτού λόγου. Κατά το 13^ο με 14^ο αι. τα κύρια χαρακτηριστικά της νεοελληνικής γλώσσας έχουν διαμορφωθεί πλήρως, με νεοελληνικές διαλέκτους και τοπικά ιδιώματα. Οι διάλεκτοι άρχισαν να δημιουργούνται τον 13^ο αι. μετά την πτώση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας το 1204, όταν διασπάται πλέον και πολιτικά το βυζαντινό κράτος (Μπαμπινιώτης 2002: 149-151).

1.3 Οι συνθήκες διάδοσης και διδασκαλίας της Ελληνικής γλώσσας στην Ιταλία

Τα πρώτα δάνεια της ελληνικής γλώσσας στη λατινική έχουν τις ρίζες τους πολλούς αιώνες νωρίτερα, καθώς εμφανίζονται ήδη από τον 6^ο αι. π.Χ. ανάμεσα σε κατοίκους της Σικελίας και της Κάτω Ιταλίας και σε Έλληνες αποίκους προερχόμενους από κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Αξιοσημείωτη είναι η κορύφωση δανείων τον 3^ο αι. π.Χ., οπότε και έχουμε το φαινόμενο της μίμησης της ελληνικής λογοτεχνίας από Ρωμαίους συγγραφείς. Στην Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία αναπτύσσεται ακόμη και το φαινόμενο της διγλωσσίας, με επίσημη γλώσσα του κράτους τη λατινική και καθομιλούμενη την κοινή ελληνιστική, το οποίο όμως υποχωρεί εμφανώς μετά τον πρώτο μεταχριστιανικό αιώνα και ακόμη περισσότερο με την κατάλυση του Δυτικού Ρωμαϊκού κράτους το 476 μ.Χ., καθιστώντας έτσι δυσεύρετους τους ελληνομαθείς της Δύσης για τους επόμενους αιώνες (Παπαγγελής 1999: 104).

Η Ιταλία, την περίοδο μεταξύ 13^{ου} και 19^{ου} αι., δεν υπήρχε ακόμη ως πολιτική οντότητα, ήταν απλώς ένας γεωγραφικός χώρος αποτελούμενος από κρατίδια τα οποία είτε ήταν ανεξάρτητα, είτε ανήκαν στον πάπα ακόμη και σε ξένους κατακτητές. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα την ύπαρξη πολλών πρωτευουσών με τη δική τους πολιτική και τα δικά τους πανεπιστημιακά ιδρύματα. Στον γεωγραφικό λοιπόν χώρο του σημερινού ιταλικού κράτους, αν και υπήρχαν φορείς που είχαν κρατήσει επαφές με την ελληνική γλώσσα, ο Ιταλικός μεσαίωνας είχε παραμερίσει τα ελληνικά με αποτέλεσμα να μην χρησιμοποιούνται ούτε και στα μεσαιωνικά πανεπιστήμια της Μπολόνια και της Πάδοβα. Παρόλα αυτά υπήρχαν επαφές με το Βυζάντιο που συνεχίστηκαν και μετά το πέρας της Λατινικής Αυτοκρατορίας, μετά την τέταρτη σταυροφορία το 1204 (Marcheselli-Loukas 2007: 43-44).

Η διάδοση της ελληνικής γλώσσας, ενώ θα μπορούσε να ξεκινήσει νωρίτερα από τις ελληνόφωνες κοινότητες της Κάτω Ιταλίας και της Σικελίας, δεν ήταν η προβλεπόμενη λόγω της αργής οικονομικής ανάπτυξής τους αλλά και της γεωγραφικής τους θέσης, καθώς ήταν αρκετά απομονωμένες από την υπόλοιπη χερσόνησο σε σχέση με τις πόλεις του βορρά. Κατά το 12^ο αιώνα, έκπληξη προκαλεί το γεγονός ότι ενώ πρόκειται για έναν αρκετά γόνιμο αιώνα, δεν έχει γίνει ακόμη

κάποια προσπάθεια να συγκροτηθεί κάποια ελληνική γραμματική στην Ιταλία, με σκοπό την αποτελεσματικότερη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας. Τα ελληνικά διδάσκονται ακόμα ανεπίσημα και χωρίς μεγάλη επιτυχία από Έλληνες της Νότιας Ιταλίας (Berschin 2001: 1110). Τον 14^ο αι. με την διεύρυνση των μετακινήσεων διπλωματικών αποστολών από τη νότια προς τη βόρεια Ιταλία, δόθηκε η ευκαιρία σε ανθρώπους με ικανότητες να γνωρίσουν την ελληνική γλώσσα κοντά σε αξιόλογους δασκάλους από τη νότια Ιταλία. Οι πρώτοι από αυτούς ήταν ο Πετράρχης που διδάχτηκε από τον μοναχό Βαρλαάμ τον Καλαβρό, και ο Βοκκάκιος που διδάχτηκε από τον Λεόντιο Πιλάτο², μεταφράζοντας αρκετά ελληνικά έργα όπως Όμηρο, Πλούταρχο και Ευριπίδη (Reynolds & Wilson 1981: 174).

Ωστόσο, η διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας σύμφωνα με την Carpinato (2014: 167) παρέμενε ακόμη σποραδική και τα ταξίδια Ελλήνων στην Ιταλία πραγματοποιούνταν για να γνωρίσουν τον δυτικό κόσμο αλλά και να διδαχτούν τα λατινικά. Οι επόμενες προσπάθειες διδασκαλίας της ελληνικής ήταν από Βυζαντινούς λόγιους που ταξίδευαν στην Ιταλία για διπλωματικές αποστολές, λόγω της επέκτασης της οθωμανικής κατοχής στα ελληνικά εδάφη. Οι Βυζαντινοί είχαν ήδη αποκτήσει γνώσεις της λατινικής λογοτεχνίας από τον Μάξιμο Πλανούδη, που είχε σταλεί για κάποιο χρονικό διάστημα στη Βενετία ως μέλος της πρεσβείας. Άλλωστε, η διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας θεμελιώθηκε επισήμως από τον Βυζαντινό διπλωμάτη Μανουήλ Χρυσολωρά στη Φλωρεντία το 1397 (Reynolds & Wilson 1981: 173-174).

Στην περαιτέρω διάδοση της ελληνικής γλώσσας συνέβαλαν επίσης δύο ιστορικά γεγονότα, η Σύνοδος της Φεράρας-Φλωρεντίας το 1437-1439 και η Άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453, που αμφότερα προκάλεσαν την εισροή Βυζαντινών λογίων. Κυρίαρχες μορφές αποτέλεσαν αυτή του Βησσαρίωνα, που έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη διάδοση των έργων αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων (Marcheselli Loukas 2007: 43-44) και του Γεωργίου Γεμιστού Πλήθωνα με τη δημιουργία της «Ακαδημίας», ενός οργανισμού που προήγαγε την έρευνα του αρχαίου κόσμου και κατάφερε να μυήσει πολλούς Ιταλούς (με πιο χαρακτηριστική μορφή αυτή του Κόζιμου των Μεδίκων) στο πνεύμα της ελληνικής παιδείας και της πλατωνικής σκέψης (Wilson 1992: 106-107).

Η ζήτηση της ελληνικής γλώσσας αυξάνεται σημαντικά, ιδίως από την εποχή που ο Μανουήλ Χρυσολωράς ανοίγει το δρόμο για τη διδασκαλία της γλώσσας κι έπειτα. Στην Ιταλία υπήρχαν πολύ γνωστά κέντρα δράσης των Ελλήνων όπως η Φλωρεντία, η Ρώμη, η Πάδοβα, η Φεράρα, το Μιλάνο, η Νεάπολη και η Περούτζια, χωρίς αυτό βέβαια να σημαίνει ότι η εκμάθηση των ελληνικών περιοριζόταν μόνο εκεί. Τα ελληνικά διδάσκονταν επίσης και στις αυλές πλούσιων ηγεμόνων οι οποίοι

² Σε γράμμα του Πετράρχη προς το Βοκκάκιο αναφέρεται ότι ο Λεόντιος Πιλάτος καταγόταν από την Καλαβρία της νότιας Ιταλίας, ενώ ο ίδιος ισχυριζόταν ότι ήταν Θεσσαλός.

φιλοξενούσαν λόγιους Έλληνες ως δάσκαλους (Στάικος 2017: 78-79). Στα κέντρα αυτά, πλήθος μαθητών συνέρρεαν για να μάθουν ελληνικά και αρκετοί από αυτούς ήταν γνωστοί λόγιοι της εποχής. Πολλοί μαθητές έρχονταν από άλλες ευρωπαϊκές χώρες πέρα από τις Άλπεις και μετέφεραν στη συνέχεια τη γνώση των ελληνικών στις πατρίδες τους, με αποτέλεσμα τη διάδοση της Ελληνικής παιδείας στην Ιταλία τον 15^ο αι. (Festa 2000: 54).

1.4 Διδάσκαλοι της Ελληνικής γλώσσας

Οι βυζαντινοί δάσκαλοι της ελληνικής γλώσσας, που προέρχονταν κυρίως από την Κωνσταντινούπολη, χαρακτηρίστηκαν ως «λόγιοι της διασποράς» καθώς μετά την πτώση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας μεγάλο μέρος κατέφυγε σε διάφορες χώρες της Ευρώπης. Οι λόγιοι της διασποράς βρίσκουν έτοιμο το έδαφος στην Ιταλία καθώς η άνθιση των τεχνών και των γραμμάτων που έδωσε το έναυσμα στην Ιταλική Αναγέννηση, είχε έρθει νωρίτερα από ό,τι στην υπόλοιπη Ευρώπη (Savvides 2018: 59, 74).

Οι εκπρόσωποι της βυζαντινής λογιούσης είχαν συγκροτήσει προσωπικές βιβλιοθήκες, ήταν δεινοί λατινιστές και διατηρούσαν στενές σχέσεις με τα ιταλικά πνευματικά κέντρα. Οι σημαντικότεροι από αυτούς είναι οι: Μανουήλ Χρυσολωράς, Γεώργιος Τραπεζούντιος, Γεώργιος Γεμιστός Πλήθων, Θεόδωρος Γαζής, Ανδρόνικος Κάλλιστος, Ιωάννης Αργυρόπουλος, Μιχαήλ Αποστόλης, Δημήτριος Χαλκοκονδύλης, Κωνσταντίνος και Ιανός Λάσκαρις, Γεώργιος Ερμώνυμος, Μιχαήλ Μάρουλλος Ταρχανιώτης και ο καρδινάλιος Βησσαρίων (Στάικος 1996: 179-180).

Ορισμένοι Έλληνες εγκαταστάθηκαν στην Ιταλία μετά τη σύνοδο Φεράρας-Φλωρεντίας παραδίδοντας μαθήματα φιλοσοφίας. Ο Γεώργιος Τραπεζούντιος παρέδιδε από πριν μαθήματα στη Βιτσέντσα και αργότερα όταν πήρε βενετική υπηκοότητα άνοιξε δική του σχολή στη Βενετία. Ο Θεόδωρος Γαζής, που ήταν δάσκαλος στο Μουσείο του Ξενώνα της Κωνσταντινούπολης, εγκαταστάθηκε στη Μάντοβα, μπήκε στον κύκλο των μαθητών του Vittorino da Feltre και καθώς σπούδαζε λατινικά δίδαξε ταυτόχρονα και τα ελληνικά. Έπειτα πήγε στη Φεράρα ως προσκεκλημένος του Lionello d' Este και δίδαξε για τρία χρόνια στο αντίστοιχο πανεπιστήμιο (1446-1449). Ο Ιωάννης Αργυρόπουλος (μέλος της αποστολής στη Σύνοδο) μετά το πέρας των εργασιών της συνόδου γύρισε πίσω στην Κωνσταντινούπολη και δίδαξε στο Καθολικό Μουσείο, ανώτατο εκπαιδευτικό ίδρυμα της Κωνσταντινούπολης, όπου διετέλεσε και πρύτανης. Στη συνέχεια, το 1441, εγκαταστάθηκε στην Πάδοβα για τέσσερα χρόνια από όπου πήρε και το διδακτορικό του δίπλωμα και το 1454 εγκαταστάθηκε μόνιμα στη Φλωρεντία. Άλλος ένας δάσκαλος των ελληνικών γραμμάτων ήταν ο Ανδρόνικος Κάλλιστος, ο οποίος ήρθε κι αυτός για τη Σύνοδο και αργότερα φιλοξενήθηκε από τον Palla Strozzi διδάσκοντας ελληνικά στην Μπολόνια και την Πάντοβα, αργότερα πήγε στο Μιλάνο και τελικά

έφυγε το 1476 για να γνωρίσει το Παρίσι και το Λονδίνο. Ο Δημήτριος Χαλκοκονδύλης ήρθε αργότερα από την Αθήνα, το 1447, μπήκε στον κύκλο των μαθητών του Γαζή στη Ρώμη όπου δίδαξε αρχικά συνεχίζοντας στην Περούτζια και την Πάδοβα. Έπειτα πήρε πανεπιστημιακή θέση στη Φλωρεντία, την οποία είχε εγκαινιάσει ο Χρυσολωράς το 1397, παραμένοντας για δεκαέξι χρόνια (1475-1490) και τέλος εγκαταστάθηκε στο Μιλάνο.

Εκτός όμως από τους Έλληνες υπήρξαν και Ιταλοί που, λόγω της απήχησης που είχε η διδασκαλία του Χρυσολωρά στο Studium της Φλωρεντίας, άρχισαν να μεταβαίνουν στο Καθολικό Μουσείο. Εκεί φοίτησαν κυρίως νέοι με ουμανιστικά ενδιαφέροντα, όπως οι Giovanni Aurispa, Guarino Veronese και Francesco Filelfo, καθιστώντας το Μουσείο ως το πρώτο διεθνές κέντρο ανθρωπιστικών σπουδών της εποχής. Οι νέοι αυτοί επιστρέφοντας πίσω στην Ιταλία έφεραν μαζί τους μεγάλο αριθμό χειρογράφων (Στάικος 1996: 179-180). Άλλοι Ιταλοί μαθητές των Ελλήνων δασκάλων συνέχισαν το έργο τους είτε ιδρύοντας ουμανιστικές σχολές π.χ. Roberto Rossi και Guarino Veronese, είτε, μεταξύ άλλων, συγκροτώντας και σπουδαίες συλλογές βιβλίων π.χ. ο Basinio, ο G.P. Da Lucca, ο Francesco Filelfo, ο Leonardo Bruni καθώς και ο Georgio Valla (Στάικος 2017: 115).

1.5 Ο ρόλος της τυπογραφίας και το ελληνικό έντυπο βιβλίο

«Μία συμπωματική συγκυρία τοποθετεί το πρωτοφάνέρωμα της τυπογραφίας ακριβώς εκείνον τον καιρό που διαλύονταν το Βυζαντινό Κράτος... Έτσι άρχισε ο αγώνας, ο τραχύς, ο σκληρός, ο αδυσώπητος. Και τούτος ο αγώνας δεν άρχισε με τα όπλα. Άρχισε με το λόγο. Το λόγο τον προφορικό και το λόγο το γραπτό. Μα προ παντός με το λόγο τον έντυπο» (Σκιαδάς 1976: 12).

Η μετάβαση από το χειρόγραφο στο έντυπο βιβλίο υπήρξε μία εξελικτική διαδικασία. Η αντιγραφή χειρογράφων αποτελούσε διαδεδομένη πρακτική, γεγονός που αποδεικνύει ότι οι αναγνώστες είτε προτιμούσαν την παραδοσιακή μέθοδο, είτε δυσκολεύονταν να προμηθευτούν αντίτυπα κάποιων δημοσιευμένων κειμένων (Richardson 1999: 36). Την μετάβαση αυτή εξυπηρέτησε με τον καλύτερο δυνατό τρόπο η ανακάλυψη και η άνθιση της τυπογραφίας.

Το εγχείρημα της τυπογραφίας από τον Γουτεμβέργιο ξεκίνησε το 1436, με τα πρώτα τυπογραφεία να κάνουν την εμφάνισή τους στη Μαγεντία το 1457. Στην Ιταλία, οι πρώτες απόπειρες εκτύπωσης γίνονται το 1463 στο βορρά και συγκεκριμένα σε ένα αβαείο Βενεδικτίνων μοναχών, το Subiaco, που βρισκόταν κοντά στη Ρώμη. Η Ιταλία, αν και ήταν ακόμη χωρισμένη σε κρατίδια, έδωσε πρόσφορο έδαφος στην υποδοχή και την εξέλιξη της τυπογραφίας, καθώς πληρούσε κάποιες συγκεκριμένες προϋποθέσεις. Σε πρώτη φάση προσέφερε ένα περιβάλλον εγγράμματος κοινού και διέθετε μεγάλο αριθμό λογίων και συγγραφέων που θα

μπορούσαν να τροφοδοτήσουν την τυπογραφική βιομηχανία που πήγαινε να δημιουργηθεί. Μεγάλο πλεονέκτημα αποτελούσε επίσης το γεγονός ότι υπήρχε ήδη ένα αστικό περιβάλλον ευκατάστατων, πιθανών αγοραστών του βιβλίου, το οποίο εξασφάλιζε αρχικά στους τυπογράφους και εν συνεχεία στους εμπόρους τη ζήτηση του προϊόντος τους. Σημαντικό ρόλο έπαιξαν τα επαγγέλματα ή λειτουργήματα που αφθονούσαν στην Ιταλία εκείνη την εποχή, όπως του γιατρού, του δικηγόρου, του δασκάλου, του κληρικού, αλλά και ο μεγάλος αριθμός φοιτητών, ως απόρροια των αξιόλογων πανεπιστημίων που υπήρχαν. Τέλος, οι γενικότερες οικονομικές συνθήκες ήταν ευνοϊκές προκειμένου να στηθεί ένα εμπορικό δίκτυο, από την προμήθεια του υλικού, κυρίως χαρτιού, μέχρι την πώληση και τη διακίνηση του βιβλίου (Richardson 2014: 24-26).

Παράγοντες όπως η αστικοποίηση, η αύξηση του κόστους εργασίας και η ανάπτυξη των πανεπιστημίων που δημιούργησε μια πιο κοσμική κουλτούρα, οδήγησαν στη ζήτηση περισσότερων και φθηνότερων αναγνωσμάτων (Richardson 1999: 27-29). Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα τη μεγάλη τυπογραφική παραγωγή, ειδικότερα στο σύνολο των αντιτύπων μιας έκδοσης, που ευνόησε περαιτέρω την εμπορευματοποίηση του προϊόντος. Μία έκδοση ήταν επιτυχημένη μόνο αν πήγαινε καλά σε πωλήσεις, γεγονός το οποίο δεν ήταν και τόσο εύκολη υπόθεση. Βιβλία πωλούνταν σε βιβλιοπωλεία και εκδοτικούς οίκους, σε πάγκους που στήνονταν οπουδήποτε καθώς και από πλανόδιους πωλητές. Πολλές φορές πωλούνταν βιβλία μεταχειρισμένα και υπήρχε ακόμη και παράνομο εμπόριο κλεμμένων βιβλίων. Δυσκολίες ωστόσο υπήρχαν στη διαφήμιση των βιβλίων και τη διακίνησή τους, όπου αφενός μεν από ξηράς είχε πολύ ακριβούς δασμούς, αφετέρου δε από τη θάλασσα υπήρχε ο κίνδυνος καταστροφής του χαρτιού (Richardson 1999: 104,109,111).

Εντέλει, το εγχείρημα της τυπογραφικής βιοτεχνίας στην Ιταλία πέτυχε και εξαπλώθηκε κυρίως σε πόλεις του βορρά που ήταν πιο εύπορες, όπως η Ρώμη και η Βενετία (Richardson 2014: 24-26). Ιδιαίτερα δε στη Βενετία δημιουργήθηκε ελληνική πολιτεία με σχολεία, τυπογραφεία και άλλα κοινωφελή ιδρύματα, ενώ η εκκλησία την ανέδειξε ως έδρα ορθοδόξου επισκόπου (Σκιαδάς 1976: 25). Παρόλο που η Φλωρεντία ήταν ο αναμενόμενος τόπος ανάπτυξης της τυπογραφίας, μετά το θάνατο του Λαυρεντίου που ήταν ο πάτριωνας της μάθησης, οι τυπογραφικές επιχειρήσεις μεταφέρθηκαν στη Βενετία (Reynolds & Wilson 1981: 184). Αρχικά το ελληνικό βιβλίο απευθυνόταν περισσότερο στους ουμανιστικούς κύκλους της Δύσης. Στην πορεία οι τυπογράφοι και εκδότες της Ιταλίας, κατόπιν παροτρύνσεως των Ελλήνων που κατοικούσαν εκεί, άρχισαν να στρέφονται και προς το ελληνικό κοινό των βενετοκρατούμενων περιοχών της Ανατολικής Μεσογείου αλλά και στους υπόδουλους Έλληνες της οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Δρούλια 1976: 6).

Τα τυπογραφεία στη Βενετία κάνουν την εμφάνισή τους λίγο μετά την εφεύρεση της τυπογραφίας και αποτελούν τον πυρήνα της πρώτης εμφάνισης

ελληνικών χαρακτήρων (Σκιαδάς 1976: 27). Στα τέλη του 15^{ου} αι. ιδρύεται στη Βενετία το πρώτο κατεξοχήν ελληνικό τυπογραφείο από τον Νικόλαο Βλαστό, ο οποίος μαζί με τον Ζαχαρία Καλλιέργη και με άλλους κρητικούς συνεχίζουν τις ελληνικές εκδόσεις για δύο περίπου χρόνια. Σημαντικοί Έλληνες έπαιξαν καθοριστικό ρόλο με τη συμβολή τους στο χώρο της τυπογραφίας. Τα τυπογραφεία της Βενετίας τροφοδοτούσαν για αιώνες τον διάσπαρτο ελληνικό πληθυσμό συνεχίζοντας τη διάδοση της κλασικής γραμματείας στη Δύση ακόμη και εκτός Ιταλίας (Στάικος 1989: 6-11). Ιδιαίτερη θέση κατέχει το τυπογραφείο του Άλδου Μανούτιου στη Βενετία, το οποίο, κατά τον Στάικο (2015: 48), ιδρύθηκε στη Βενετία και όχι σε κάποια άλλη πόλη με μεγαλύτερη παράδοση στα Ελληνικά γράμματα όπως ήταν η Φλωρεντία, η Ρώμη και το Μιλάνο, για καθαρά εμπορικούς λόγους, καθώς η Βενετία αποτελούσε το πιο πολυσύχναστο κέντρο της Ελληνικής διασποράς. Το 1494 ξεκινάει να εκδίδει αποκλειστικά ελληνικά βιβλία και διακρίνεται τόσο για την ποσότητα όσο και για την ποιότητα των εκδόσεων του. Με αυτό τον τρόπο επιτυγχάνεται η ταχεία διάδοση γραμματικών εγχειριδίων, λεξικών και γραμματειακών έργων σε ένα χώρο στον οποίο αυξάνεται ολοένα και περισσότερο η ζήτηση, η οποία μπορεί να καλυφθεί μόνο μέσα από τις νέες τεχνικές που επιφέρει η τυπογραφία (Διατσέντος 2007).

Τα πρώτα ελληνικά βιβλία τυπώθηκαν στην Ιταλία, στην αρχή της τυπογραφικής δραστηριότητας, από δύο Γερμανούς τυπογράφους, τον Konrad Sweynheim και τον Arnold Pannartz που εργάστηκαν για δύο χρόνια στο μοναστήρι του Subiaco. Τα βιβλία που τυπώνονταν προορίζονταν για τα εκπαιδευτικά προγράμματα των σχολικών και των πανεπιστημιακών ιδρυμάτων, αλλά και για την εξυπηρέτηση της πνευματικής δραστηριότητας του ουμανιστικού κινήματος (Μανούσακας 1989: 5). Πρόκειται για μία πληθώρα έντυπων βιβλίων που χαρακτηρίστηκαν ως ελληνικά βιβλία και αφορούσαν σε ελληνικά εγχειρίδια εκμάθησης της γλώσσας, λεξικά και γραμματικές, θρησκευτικά, μεταφράσεις κειμένων κ.τ.λ. Αυτές οι φιλολογικές μελέτες οδήγησαν στις εκδόσεις κειμένων και κατά κύριο λόγο στις «πρώτες εκδόσεις» (Δρούλια 2001: 17-18). Πολύ σημαντικό υπήρξε το γεγονός ότι οι εκδόσεις ελληνικών βιβλίων στην Ιταλία, συμπεριλαμβανομένων των γραμματικών, είχαν μεγάλη ζήτηση και ήταν πολύ κερδοφόρες, με αποτέλεσμα πολλοί Ιταλοί να το αντιμετωπίσουν περισσότερο επιχειρηματικά και να συνεχίσουν την τυπογραφική δραστηριότητα και τον 16^ο αι. (Δρούλια 1976: 6).

Με την ακτινοβολία που είχε ο ουμανισμός γενικότερα στην Ευρώπη κατά το 16^ο αι. και τη ζήτηση που απέκτησαν τα αρχαία ελληνικά κείμενα, η επανεκτύπωση έργων συνεχίζεται και σε άλλα κράτη. Οι ελληνικές εκδόσεις επεκτείνονται σιγά σιγά σε διάφορες ευρωπαϊκές πόλεις. Έτσι το ελληνικό βιβλίο κατάφερε να μπει στο κύκλωμα της τυπογραφίας ξεπερνώντας τα προβλήματα του πολύπλοκου αλφαβήτου και του τονισμού από έμπειρους τυπογράφους Έλληνες και Ιταλούς (Δρούλια 1976: 6-7).

Στην εξάπλωση και εμπορευματοποίηση της τόσο σημαντικής εφεύρεσης της τυπογραφίας σημαντικό ρόλο έπαιξε η εκτύπωση κλασικών ελληνικών έργων και εγχειριδίων γραμματικής της αρχαίας ελληνικής γλώσσας, που γινόταν ολοένα και πιο χρήσιμα στους λόγιους αλλά και στο Ιταλικό κοινό γενικότερα για την μελέτη των αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων. Και αντιστρόφως, η εκμάθηση της ελληνικής βοηθήθηκε και επιταχύνθηκε ιδιαιτέρως μέσα από τις διευκολύνσεις που προσέφερε η νέα πρακτική της τυπογραφίας, έναντι των παραδοσιακών μεθόδων της αντιγραφής. Συγκεκριμένα, οι γραμματικές της αρχαίας ελληνικής των Χρυσολωρά, Λάσκαρη, Χαλκοκονδύλη, Μοσχόπουλου και Γαζή, οι οποίες και αποτελούν αντικείμενο μελέτης στην παρούσα εργασία, είναι από τα έργα που εγκαινίασαν την τυπογραφία και επανεκδόθηκαν σε πολλές πόλεις της Ιταλίας από τους γνωστότερους εκδοτικούς οίκους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

2.1 Ιστορία της Γραμματικής

*ἡ τέχνη ἐστίν ἡ γραμματικὴ θεωρητικὴ
καὶ λογικὴ διδάσκουσα ἡμᾶς τὸ εὖ
λέγειν καὶ τὸ εὖ γράφειν*

Θεοδοσίου Περί Γραμματικής, 4^{ος} αι. μ.Χ.

Αρχικά η λέξη «γραμματική» παρέπεμπε στην κατανόηση των γραμμάτων και η «γραμματικὴ τέχνη» φανέρωνε την τέχνη της γραφῆς και της ανάγνωσης. Η ανάπτυξη και η χρήση της γραφῆς, που ἦταν το πρώτο δείγμα γλωσσικής έρευνας στην Ελλάδα, φαίνεται και μέσα από την έννοια της λέξης «γραμματικός», που μέχρι την εποχή του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη, καταδείκνυε κάποιον που απλά καταλάβαινε τη χρήση των γραμμάτων και ήξερε να γράφει και να διαβάζει. Η μεταγενέστερη διεύρυνση της σημασίας αυτών των όρων συνδέεται με την πρόοδο της γλωσσικής επιστήμης στον τομέα της γραμματικής (Robins 1989: 30). Αρχικά όμως ἦταν η συστηματικὴ και λεπτομερὴς ἀνάλυση της γλώσσας των κειμένων αλλά και της γλώσσας γενικότερα στα συστατικά που την αποτελούν (Μπαμπινιώτης 1998: 443).

Ο όρος «γραμματικὴ» επινοήθηκε από τους Έλληνες, όπως προκύπτει από μαρτυρίες του Πλάτωνα, και κατά τον Μπαμπινιώτη (1980: 141) χρησιμοποιήθηκε ως προσδιοριστικό επίθετο της λέξης «τέχνη» και σήμαινε την περιγραφή της δομῆς της γλώσσας και γενικότερα την ενασχόληση με τη γλώσσα. Η προέλευση του όρου «γραμματικὴ τέχνη», ξεκίνησε από τα «γράμματα», τη «γραφῆ», δίνοντας μεγαλύτερη βαρύτητα στον γραπτό λόγο και λιγότερη στον προφορικό, δηλαδή στους φθόγγους. Η μελέτη της γλώσσας ως γραπτού λόγου φανερώνει την αντιμετώπισή της ως παιδευτικό μέσο, το οποίο όμως δεν απέβλεπε στη γραμματικὴ ἀνάλυση και διδασκαλία της σύγχρονης γλώσσας, αλλά στην εκμάθηση παλαιότερων προτύπων της γλώσσας των ποιητῶν και των πεζογράφων (Μπαμπινιώτης όπ.π.). Σε μια πιο σύγχρονη προσέγγιση ο Ευσταθίου (2007: 76) αναφέρει ότι η γραμματικὴ τέχνη, κατά την περίοδο του Βυζαντίου, αποτελεί ένα είδος περιγραφικῆς παρουσίας του γραμματικῆς υλικῆς εστιάζοντας κυρίως στη φωνολογία και τη μορφολογία.

Ποια όμως ἦταν η ἀνάγκη σύνταξης γραμματικῶν από την αρχαιότητα; Σύμφωνα με την *Τέχνη Γραμματικὴ* του Διονυσίου του Θράκα, η γραμματικὴ ἀνάλυση δεν δημιουργήθηκε από την ἀνάγκη να μάθουμε να μιλάμε κάποια γλώσσα, αλλά από την ἀνάγκη να κατανοήσουμε κείμενα που είχαν συνταχθεί σε μια γλώσσα «νεκρὴ» (Καραντζόλα 1998: 2). Άλλωστε μέσα από ένα τέτοιο ολιγοσέλιδο κείμενο πολύ δύσκολα κάποιος ξένος θα μπορούσε να μάθει ελληνικά και το ίδιο το κείμενο να λειτουργήσει ως εγχειρίδιο. Ο ίδιος ο Διονύσιος ο Θράξ στο πρώτο κεφάλαιο *Περί γραμματικῆς* (Παπαδημητρόπουλος 2018: 15) ορίζει τη γραμματικὴ ως «... ἐστίν

έμπειρία τῶν παρά ποιηταῖς τε και συγγραφεῦσιν ὡς ἐπὶ το πολὺ λεγομένων». Το γεγονός ὅτι μια γραμματικὴ μπορεῖ να ἔχει ως στόχο την εκμάθηση ξένων «ζωντανῶν» ομιλούμενων γλωσσῶν, εμφανίζεται ως ἀπόρροια ενός σύνθετου μακρο-φαινομένου που ἔλαβε χώρα στην Ευρώπη, ἀλλὰ στη συνέχεια και στις χώρες του Νέου κόσμου, στη διάρκεια της Αναγέννησης (Καραντζόλα 1998: 2).

Ο πρῶτος Ἕλληνας σύμφωνα με τον Robins (1989: 31), που ασχολήθηκε με τη γραμματικὴ ερευνώντας τις δυνατότητές της, ἦταν ο Πλάτων που «πρῶτος ἐθεώρησε τῆς γραμματικῆς την δύναμιν». Παράλληλα, ἀπὸ τη σχολὴ των Στωικῶν η γλωσσολογία κατέλαβε μια καθορισμένη θέση στο γενικό πλαίσιο της φιλοσοφίας. Οι Στωικοί φιλόσοφοι ασχολήθηκαν με διάφορα θέματα της γλώσσας, μελέτησαν χωριστὰ τη φωνητικὴ, τη γραμματικὴ και την ετυμολογία, δίνοντας ιδιαίτερη ἔμφαση στον τομέα της γραμματικῆς και συμβάλλοντας στην εξέλιξή της, η οποία πέρασε μέσα ἀπὸ διαδοχικά στάδια θεωρίας και ορολογίας (Robins 1989: 31-33). Μετὰ τον Πλάτωνα η γλωσσολογία προσέλαβε περιγραφικό χαρακτήρα μέχρι την ἐπόμενη φάση, ὅπου ο Αριστοτέλης τοποθέτησε τη βάση για τη δημιουργία της ελληνικῆς γραμματικῆς ως ανεξάρτητης επιστήμης δίνοντας περισσότερη βαρύτητα στη σχέση ἀνάμεσα στη γλώσσα και τη σκέψη καθὼς ἦταν ο πρῶτος που ἔθεσε στα ἔργα του τα ζητήματα της σχέσης λογικῆς και γραμματικῆς (Berikashvili 2010: 140).

Η ιστορία της Ελληνικῆς Γραμματικῆς, ὅπως προαναφέρθηκε, ἔχει τις ρίζες της στην ἀρχαία Ελλάδα ὅπου κάποιοι γραμματικογράφοι, κυρίως Αλεξανδρινοί, συνέταξαν συγγράμματα ἀπλά και συνοπτικά που προετοίμασαν το ἔδαφος και στα οποία στηρίχθηκαν μεταγενέστεροι γραμματικοί για να αναπτύξουν τις γνώσεις τους. Στην πρώτη γενιὰ γραμματικογράφων ἀνήκουν ο Διονύσιος ο Θραξ ἀπὸ την Αλεξάνδρεια, ο οποίος συνέταξε το πρῶτο εγχειρίδιο γραμματικῆς, την *Τέχνη Γραμματικῆ*, γύρω στα 135 π.Χ. καθὼς και ο μαθητῆς του ο Τυραννίων που ἔγραψε τα *Περὶ των ὀκτώ μερῶν του λόγου* και *Περὶ ὀμηρικῆς προσωδίας*. Ο ἐπόμενος εἶναι ο Τρύφων του Αμμωνίου, συντάσσοντας ἐπὶ ἐποχῆς Αυγούστου το *Πάθη Λέξεων*, το οποίο περιέλαβε στη Γραμματικὴ του ο Κωνσταντῖνος Λάσκαρις και τα ἐξέδωσε μαζί στο Μιλάνο το 1476. Τέλος ο Δράκων συνέταξε το *Περὶ συνδέσμων και τόνων* στις ἀρχές του 1^{ου} αἰ. μ.Χ. (Κούμας 1843).

Η ἐπόμενη γενιὰ γραμματικογράφων δραστηριοποιεῖται για τη σύνταξη γραμματικῶν συγγραμμάτων ἀπὸ τον 2^ο μέχρι και τον 9^ο αἰ. Ξεκινώντας ἀπὸ τον 2^ο αἰ. μ.Χ. εμφανίζονται κατὰ σειρά ο Απολλώνιος ο Δύσκολος ἀπὸ την Αλεξάνδρεια και ο γιος του ο Ηρωδιανός, ο Αρκάδιος ο Αντιοχεύς και ο Ηφαιστίων. Τον 4^ο με 5^ο αἰ. μ.Χ. συναντᾶμε τον Θεοδόσιο τον Αλεξανδρινό, του οποίου το σύγγραμμα μελέτησαν πολλοί μεταγενέστεροί του. Τον 9^ο αἰ. ο Μιχαήλ Σύγγελος (περίπου το 810) συγγράφει ἓνα εγχειρίδιο συντάξεως που αποτελεί καινοτομία στις γραμματικὲς σπουδές ἐπειδὴ για πρώτη φορά συμπεριλαμβάνεται ἐνότητα συντακτικού μέσα σε εγχειρίδιο γραμματικῆς. Την ἴδια ἐποχὴ ἔδρασε και ο Γεώργιος Χοιροβοσκός, ο

οποίος έγραψε εκτενέστατο εγχειρίδιο γραμματικής, βασιζόμενο στον Θεοδοσίο. Επίσης θα πρέπει να αναφερθεί και ο πατριάρχης Αλεξανδρείας Σωφρόνιος, όψιμος αντιπρόσωπος της μεγάλης Σχολής των γραμματικών, πού συνέγραψε σχόλια πάνω σε εγχειρίδιο του Θεοδοσίου (Λαμπάκης 1989). Εγγύτερα χρονικά στην εποχή που εξετάζουμε είναι οι γραμματικές του Μανουήλ Μοσχόπουλου και του Ιωάννη του Χάρακα τον 12^ο αι. (Κούμας όπ.π.).

Τα δύο από αυτά τα έργα που οδήγησαν στο να εμφανιστεί η γραμματική ως χωριστός κλάδος από τον 2^ο αι. και αποτέλεσαν τα βασικά γλωσσικά εγχειρίδια για τους Έλληνες μέχρι την ύστερη βυζαντινή εποχή, ήταν η *Γραμματική Τέχνη* του Διονύσιου του Θράκα και οι *Κανόνες* του Θεοδοσίου (Στάικος 2017: 176). Κατά τη βυζαντινή εποχή, με τις επεξεργασίες που έγιναν πάνω σε αυτές τις γραμματικές από τον Μοσχόπουλο και τον Χρυσολωρά και αργότερα από τον Γαζή και τον Λάσκαρι, αποτέλεσαν εργαλείο μόρφωσης για τις επόμενες γενιές Ελλήνων αλλά και άλλων λαών στη Δύση.

Εκτός από τις ελληνικές γραμματικές υπάρχουν και αρκετές λατινικές, με τον γενικό τίτλο *Ars Grammatica*, γραμμένες σε μορφή ερωταποκρίσεων. Συγκεκριμένα, ο Aelius Donatus έγραψε τον 4^ο αι. τις *Ars Maior* και *Ars Minor* που έμειναν σε χρήση μέχρι και τον μεσαίωνα. Ήταν γραμμένες σε μορφή ερωτήσεων και απαντήσεων με σκοπό να εξυπηρετήσουν τη στοιχειώδη διδασκαλία αρχαίων μαθητών, και ασχολούνταν στο μεγαλύτερο μέρος τους με τα στοιχεία της γραμματικής, τα οκτώ μέρη του λόγου, καθώς και τα λάθη και τις ομορφιές της γλώσσας. Το όνομα του Ρωμαίου γραμματικογράφου, Aelius Donatus, συνδέθηκε σημαντικά με τη διδασκαλία της γραμματικής, ώστε οι λέξεις donat ή donet να παραπέμπουν σε γραμματική ή σε οποιοδήποτε είδος μαθήματος. Άλλα παραδείγματα αποτελούν η *Ars Grammatica* του Diomedes Grammaticus, που γράφτηκε και αυτή τον 4^ο αι., και πολύ αργότερα, το 790 μ.Χ., η *Ars Grammatica* του Αλκουίνου (*Encyclopedia Britannica*).

Οι λατινικές και γενικότερα οι δυτικές γραμματικές συνδέονται άμεσα ή έμμεσα με τις ελληνικές γραμματικές και υιοθετούν συγκεκριμένα τις αρχές και τους κανόνες που διέπουν την ελληνική γλώσσα. Για πολλούς αιώνες οι γλώσσες θα συνεχίσουν να περιγράφονται και να αναλύονται με βάση τις κατηγορίες που επινοήθηκαν για να περιγράψουν τη δομή της ελληνικής γλώσσας (Ευθυμίου 2018: 19).

Κατά τους πρώτους αιώνες του Μεσαίωνα, οι σχολαστικοί φιλόσοφοι ξανασυνδέουν τις γλωσσικές σπουδές με τη φιλοσοφία. Η θεωρησιακή γραμματική (*speculative*), που προσεγγίζει την γλώσσα θεωρητικά αντί πρακτικά, επιχειρεί να προσδώσει καθολική ισχύ στους κανόνες που ίσχυαν για τη λατινική γραμματική και μέσα από αυτό γεννιέται και η ιδέα μιας καθολικής γραμματικής, η ίδια για όλες τις γλώσσες. Αργότερα, κατά την Αναγέννηση, με την αναβίωση της κλασικής παιδείας και του ενδιαφέροντος για τους ένδοξους συγγραφείς του ελληνορωμαϊκού κόσμου,

η μελέτη της γλώσσας θεωρείται βοηθός στην κατανόηση της λογοτεχνίας. Ωστόσο, για πρώτη φορά παρατηρείται ένα ενδιαφέρον για τις ομιλούμενες γλώσσες και κάποιοι γραμματικοί της εποχής επιχειρούν να γράψουν τις γραμματικές των λαϊκών γλωσσών (Ευθυμίου 2018: 19).

Με την σύγχρονη έννοια της γραμματικής, αυτή ορίζεται ως η νοητική αναπαράσταση των κανόνων που διέπουν τη γλώσσα. Πιο συγκεκριμένα είναι το σύστημα των κανόνων που μας οδηγούν να αναγνωρίσουμε τι είναι ορθά σχηματισμένο και τι όχι, με βάση πάντα τα γλωσσικά δεδομένα (Ρούσου 2015: 2). Σύμφωνα με τον Πετρούνια (2002: 135), με τον όρο γραμματική μπορεί να εννοούμε τρία διαφορετικά πράγματα: τους κανόνες που ισχύουν σε μια γλώσσα, την καλή χρήση της γλώσσας και κάποιο βιβλίο ή μελέτη που επιγράφεται *Γραμματική* της γλώσσας.

Από την άποψη των κανόνων προκύπτει η περιγραφική γραμματική, που περιγράφει τα δεδομένα της γλώσσας ακολουθώντας κάποιες βασικές κατηγορίες, χωρίς να ρυθμίζει τη γλωσσική συμπεριφορά των φυσικών ομιλητών, η δε αναλυτικότητά της εξαρτάται από τους στόχους του συγγραφέα και τις ανάγκες των χρηστών. Από την άποψη της ορθής χρήσης έχουμε τη ρυθμιστική γραμματική που προσπαθεί να ρυθμίσει τη γλώσσα υποδεικνύοντας τον τρόπο με τον οποίο πρέπει να ομιλείται (Ρούσου 2015: 12).

2.2 Επιλογή των γραμματικών που μελετήθηκαν

Με τη διάδοση των κλασικών σπουδών και των ελληνικών γραμμάτων, καθώς και τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας τον 15^ο αι. στην Ιταλία, κυκλοφορούν από Βυζαντινούς λόγιους που συμμετείχαν στην πνευματική Αναγέννηση της Ιταλίας, οι πρώτες γραμματικές της αρχαίας ελληνικής κατά τα πρότυπα των προϋπαρχουσών, οι οποίες είχαν αρχίσει να συντάσσονται δεκαετίες πριν την εμφάνιση της τυπογραφίας. Αυτές οι γραμματικές είχαν ως βασικό στόχο να αποτελέσουν τα εγχειρίδια των Ιταλών λογίων που θα τους επέτρεπαν να αποκτήσουν πρόσβαση και να εμβαθύνουν στα αρχαία ελληνικά κείμενα. Κατά τις Μανωλέσσου & Θεοφανοπούλου-Κοντού (2011), είναι γενικά ιδιαιτέρως σημαντικό οι συντάκτες γραμματικών να είναι φυσικοί ομιλητές της γλώσσας, μιας και η πληροφορία που μεταφέρουν είναι πρωτογενής και όχι έμμεση, όπως γίνεται με ξένους ομιλητές. Στην προκειμένη περίπτωση, οι συγγραφείς των γραμματικών που μελετήθηκαν, μπορεί να μην ήταν φυσικοί ομιλητές της αρχαίας ελληνικής, εφόσον η γλώσσα δεν ήταν σε χρήση, ωστόσο το ότι ομιλούσαν μια μεταγενέστερη μορφή της ελληνικής αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα για να επιτευχθεί ο στόχος της γεφύρωσης με το γλωσσικό παρελθόν, γεγονός που οδήγησε αναμφίβολα και στο να θεωρηθούν κορυφαίοι δάσκαλοι της ελληνικής γλώσσας.

Μεταξύ των γραμματικών που γράφτηκαν αυτή την εποχή έγινε επιλογή τεσσάρων γραμματικών που τυπώθηκαν σε πόλεις της Ιταλίας, για τις οποίες, καθώς η χρήση τους άρχισε να γίνεται πιο ευρεία, ακολούθησε μια πληθώρα επανεκδόσεων. Τα συγκεκριμένα βιβλία γραμματικής θεωρούνται τα σπουδαιότερα της εποχής που εξετάζεται, αυτά με τη μεγαλύτερη διάδοση και αποτέλεσαν πρότυπο για τις μεταγενέστερες αρχαίες ελληνικές γραμματικές (Πίνακας 1).

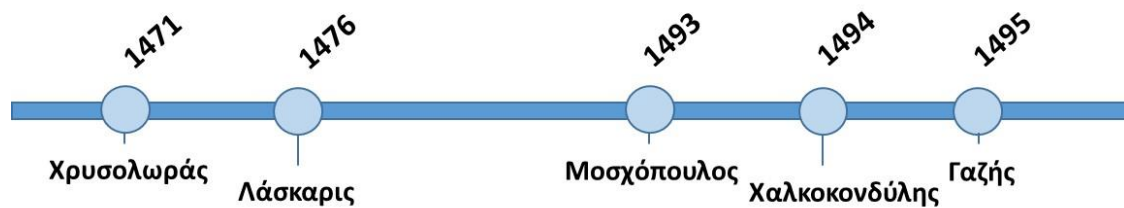
Πίνακας 1. Βασικές πληροφορίες για τις γραμματικές που εξετάστηκαν στην παρούσα εργασία (παρατίθενται κατά χρονολογία έκδοσης)

Συγ/φέας	Χρυσολωράς	Λάσκαρις	Μοσχόπουλος	Χαλκοκονδύλης	Γαζής
Έζησε	1350-1415	1434-1501	1282-1328	1423-1511	1398-1475
Τίτλος	Έρωτήματα	Έπιτομή τῶν ὀκτῶ τοῦ Λόγου μερῶν	Γραμματικά Έρωτήματα ³	Έρωτήματα	Γραμματική Εισαγωγή
Πρώτη έκδοση	1471	1476	1493	1494	1495
Τόπος έκδοσης	Βενετία	Μιλάνο	Μιλάνο	Μιλάνο	Βενετία
Εκδ. Οίκος	Adam de Ambergau	Άλδος Μανούτιος	Schinzeller	Schinzeller	Άλδος Μανούτιος

Η ταξινόμηση των γραμματικών ακολουθεί την χρονολογία της πρώτης έκδοσης (edito princeps). Ωστόσο, στα περισσότερα εγχειρίδια στην παρούσα έρευνα δεν έγινε χρήση της πρώτης έκδοσης για τη μελέτη και τη σύγκριση, αλλά επόμενων εκδόσεων, καθώς η πρώτη έκδοση δεν ήταν εύκολα διαθέσιμη. Η έρευνα έγινε μέσα από την ελληνική βιβλιογραφία σε έντυπα βιβλία και σε ψηφιακές βιβλιοθήκες.

Κάποιες από τις γραμματικές αυτές χρησιμοποιήθηκαν και ως σχολικά εγχειρίδια στον ελλαδικό χώρο, μέχρι και το 18^ο αι. Οι γραμματικές αυτές που γράφτηκαν μέχρι το 1500 ανήκουν, σύμφωνα με τον Στάικο, στα αρχέτυπα της ελληνικής γραμματείας (2019: 70). Κάποιες από τις εκδόσεις πραγματοποιήθηκαν μετά τον θάνατο των συγγραφέων τους, καταδεικνύοντας ότι το υλικό προϋπήρχε. Από την έκδοση των πρώτων δύο γραμματικών της περιόδου αυτής και για περισσότερο από μία δεκαετία οι επανεκδόσεις δείχνουν να καλύπτουν τις ανάγκες του κοινού. Τα βιβλία αυτά αποτελούν κατά τον Μανούσακα (1989: 5) τον κορμό των βιβλίων γραμματικής και συνεχίζουν να επανεκδίδονται τακτικά για περίπου εκατό χρόνια ακόμη. Αντίτυπα αυτών των γραμματικών σώζονται μέχρι και σήμερα και σε ελληνικές βιβλιοθήκες.

³ Η πρώτη έκδοση του 1493 στο Μιλάνο δημοσιεύτηκε με τίτλο Grammaticae artis graecae methodus, ενώ οι επόμενες είχαν ως τίτλο Γραμματικά Έρωτήματα.

Διάγραμμα 1. Χρονογραμμή έκδοσης των γραμματικών που εξετάστηκαν στην παρούσα εργασία

Προκειμένου να διαπιστώσουμε τις πηγές για την σύνταξη των πέντε γραμματικών, συμπεριλαμβανομένης και του Μοσχόπουλου, μελετήθηκε επιπλέον και μία προγενέστερη γραμματική της ελληνικής γλώσσας, η *Τέχνη Γραμματική* του Διονύσιου του Θράκα, καθότι ήταν η πρώτη που γράφτηκε, τον 2^ο αι π.Χ., και έμεινε σε χρήση για περίπου δώδεκα αιώνες. Το έργο αυτό καθιέρωσε τις θεμελιώδεις αρχές της παραδοσιακής περιγραφικής γραμματικής, χρησιμοποιήθηκε ως σημείο αναφοράς και εξελίχθηκε ως σχολική γραμματική λόγω της μεθοδικότητας και της σύντομης ανάπτυξής της.

Εκτός από αυτές τις πέντε γραμματικές, αξίζει απλώς να σημειωθεί ότι, μέχρι τα τέλη του 1500, κυκλοφόρησαν στην Ιταλία δύο ακόμα γραμματικά εγχειρίδια, τα οποία δεν ανήκουν σε Έλληνες συγγραφείς. Είναι έργα ενός πολύ γνωστού ελληνιστή, του Urbano Bolzanio, με τίτλο *Istitutiones Graecae grammatices*, κατά παραγγελία του Άλδου Μανούτιου με σκοπό να παρουσιαστούν για πρώτη φορά οι κανόνες της ελληνικής γραμματικής με παραδείγματα στα λατινικά, και το *De Accentibus ac diphthongis et formazione praetetitorum graecolum* κατά παραγγελία του Saxolus Pratensis, μαθητή του Καθολικού Μουσείου της Κωνσταντινούπολης, το οποίο τυπώθηκε από τον Δαμιλά το 1480 στο Μιλάνο. Το 1515 εκδόθηκε η ελληνική γραμματική του Άλδου, μετά το θάνατό του, από τον Μάρκο Μουσόρο ως *Grammatica Istitutione Graecae* (Στάικος 2017: 178).

2.3 Η μέθοδος των ερωταποκρίσεων

Ένα κοινό χαρακτηριστικό των περισσότερων από τις γραμματικές που εξετάζονται είναι ότι υιοθετούν τη μέθοδο των ερωταποκρίσεων. Τα «ερωτήματα» είναι μία μέθοδος κατάταξης του γραμματικού υλικού, κατά την οποία η γραμματική είναι γραμμένη σε μορφή ερωτήσεων και απαντήσεων (π.χ. εις πόσα διαιρούνται τά ἔικοσι τέσσαρα γράμματα, ἅ κι στοιχεῖα λέγεται; εις δύο εις φωνήεντα κι εις σύμφωνα) (Χρυσολωράς 1517). Το γεγονός αυτό δεν απεικονίζει, όπως θα υπέθετε κανείς, τη σχολική πρακτική, δηλαδή τον τρόπο που ο δάσκαλος εξέταζε τον μαθητή,

αλλά την προσέγγιση του αναγνώστη για ένα βιβλίο αναφοράς (Wilson 1992: 29). Στον χώρο της γραμματικής, τα ερωτήματα ή ερωταποκρίσεις αποτελούν κατ' ουσίαν μέθοδο παρουσίασης του υλικού. Η μέθοδος χρησιμοποιήθηκε ιδιαίτερα στο Βυζάντιο για διδακτικούς σκοπούς και, όπως παρατηρήθηκε, είχε χρησιμοποιηθεί από πολύ παλιά και σε ορισμένα κεφάλαια του Διονυσίου του Θράκα. Συστηματικά τη συναντάμε σε λατινικές γραμματικές του 4^{ου} αι. όπως η *Ars Grammatica* του Donatus, γνωστή και ως *Ianua*, η οποία μάλλον αποτελεί το πρότυπο για τη συγγραφή των *Ερωτημάτων* του Χρυσολωρά, αφού προφανώς χρησιμοποιείται στο Βυζάντιο από το 1305 μ.Χ. και εξής, όταν μεταφράστηκε στα ελληνικά από τον Μάξιμο Πλανούδη (Pertusi 1962: 348-349).

Τα γραμματικά ερωτήματα, όπως αναφέρει ο Ευσταθίου σε σχετικό άρθρο του (2013: 169) που αποτελεί μία πρώτη πραγμάτευση του θέματος, αλλά και σε παλαιότερη μελέτη του ιδίου μέσα από κώδικες και πινακίδες (2007: 75), αποτελούν ιδιαίτερη μέθοδο ανάπτυξης γραμματικών πραγματειών που συναντάται σε ένα ευρύ χρονικό φάσμα, από την ύστερη αρχαιότητα μέχρι το ύστερο Βυζάντιο, ακόμη και μέχρι τον 19^ο αιώνα. Η βυζαντινή εποχή θεωρείται η κατεξοχήν περίοδος κατά την οποία τα σωζόμενα χειρόγραφα δείχνουν ότι αναπτύσσονται οι ερωταποκρίσεις σε γραμματικά αλλά και σε άλλα κείμενα, θεολογικού κυρίως περιεχομένου.

Το ερωταποκριτικό σχήμα το συναντάμε ήδη από την κλασική εποχή με έργα που σύμφωνα με τη θεματική τους καλούνται *ἀπορίαι*, *λύσεις*, *προβλήματα*, και *ζητήματα*, όπως τα *Προβλήματα* του Αριστοτέλη και άλλα έργα του Δημόκριτου, του Θεόφραστου και του Χρύσιππου. Συναντάται ακόμη και σε έργα του Κικέρωνα, καθώς και κατά τη ρωμαϊκή αρχαιότητα σε νομικές υποθέσεις σε μορφή σύντομων ερωτήσεων και απαντήσεων, γνωστή ως μέθοδος «*altercatio*» (Ευσταθίου 2013: 170). Άμεση σχέση της μεθόδου παρατηρείται και με τη διάδοση του χριστιανισμού, η οποία αποδεικνύεται από την ευρεία χρήση των ερωταποκρίσεων σε πλήθος κειμένων της εκκλησιαστικής γραμματείας. Δεν είναι βέβαιο αν η γενικευμένη χρήση της ερωταποκριτικής μεθόδου στις γραμματικές πραγματείες προηγήθηκε της χρήσης της στα χριστιανικά κείμενα ή αν συνέβη το αντίστροφο. Αναζητώντας τις απαρχές του είδους αυτού των πραγματειών επί της γραμματικής στην ύστερη αρχαιότητα εντοπίζουμε παπύρους και ξύλινες πινακίδες και αργότερα ολοκληρωμένες γραμματικές πραγματείες που υιοθετούν την ερωταποκριτική μέθοδο ήδη από τον 1^ο-3^ο αι. (όπ.π. 172).

Κατά τον 14^ο και κυρίως τον 15^ο αιώνα, η υιοθέτηση της εν λόγω μεθόδου κατάταξης του γραμματικού υλικού από τους Έλληνες λόγιους δημιούργησε θα λέγαμε μία τάση στους φιλολογικούς κύκλους της εποχής, τουλάχιστον για λόγους πιο αποτελεσματικής διδασκαλίας.

2.4 Συγγραφείς και έργα

2.4.1 Διονύσιος ο Θραξ

Ο Διονύσιος ο Θραξ, ο οποίος έζησε περίπου από το 170-90 π.Χ., γεννήθηκε πιθανότατα στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου, όπου μαθήτευσε κοντά στον γραμματικό Αρίσταρχο και φαίνεται να δέχτηκε επιδράσεις από τον Αριστοτέλη και τους Στωικούς φιλοσόφους. Η *Γραμματική Τέχνη*, σύμφωνα με την Ξανθάκη-Καραμάνου (2003: 12), ήταν το έργο που του πρόσφερε αναγνώριση και υστεροφημία καθώς διαδόθηκε σε σημαντικό βαθμό και στον μη ελληνόφωνο κόσμο. Η μέθοδος και το περιεχόμενο ενός έργου με μικρή έκταση ξεκίνησε μία μακρά σειρά μελετών για τη γλώσσα που προώθησαν οι Σοφιστές και στην πορεία συνέχισαν φιλόσοφοι και φιλόλογοι με αφορμή κυρίως την επιγραμματικότητα και την πυκνότητα της *Γραμματικής Τέχνης*.

Αποτελεί την πρώτη συστηματική γραμματική της ελληνικής γλώσσας και τη δεύτερη σωζόμενη σε κάθε γλώσσα, μετά τη Σανσκριτική του Panini. Θεωρείται ως το πρώτο συστηματικό εγχειρίδιο μελέτης της ελληνικής γλώσσας, γραμμένο στην «Κοινή» ελληνιστική. Αποτελεί πρότυπο γραμματικής καθώς είναι από τις πρώτες προσπάθειες συστηματικής γραμματικής περιγραφής της γλώσσας. Έγινε επίσης πρότυπο της λατινικής γραμματικής και μεταφράστηκε στα αρμένικα και στα συριακά. Είναι γραμμένη με σαφήνεια και ο τρόπος με τον οποίο εκθέτει το υλικό χαρακτηρίζεται σύντομος, γεγονός το οποίο την κάνει ευανάγνωστη. Μέχρι το 18^ο αι. συνέχισε να αποτελεί τη «Βίβλο» των γραμματικών (Σαρίκας 1999: 122).

2.4.2 Μανουήλ Χρυσολωράς

Βιογραφικά στοιχεία

Ο Χρυσολωράς, γεννημένος περίπου το 1350, καταγόταν από αριστοκρατική οικογένεια επιφανών της Κωνσταντινούπολης. Βρέθηκε στην Ιταλία για πρώτη φορά μεταξύ 1394-1395, ως μέλος διπλωματικής αποστολής εκ μέρους του Βυζαντινού αυτοκράτορα. Ήταν διακεκριμένος επιστήμονας, φιλόλογος και βαθύς γνώστης της πλατωνικής και νεοπλατωνικής φιλοσοφίας. Χαρακτηρίστηκε ως ένας από τους κυριότερους συγγραφείς και πρωτεργάτες της ελληνικής παιδείας και γραμματείας στη Δύση, κατά την τελευταία φάση της Βυζαντινής Αναγέννησης και λίγο πριν την Άλωση της Κωνσταντινούπολης (1453). Ήταν ο πρώτος Έλληνας ουμανιστής που διακρίθηκε στην Ιταλία, στις αρχές του 15^{ου} αιώνα, και ο πρώτος που εδραίωσε τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας στη Δύση (Cammelli 2006:23).

Η φήμη του, σύμφωνα με τον Cammelli (2006:175), οφείλεται κυρίως στο διδακτικό και λιγότερο στο συγγραφικό του έργο. Στον Χρυσολωρά οφείλεται επίσης

η συστηματική διδασκαλία, καθώς και η μελέτη των ελληνικών γραμμάτων στην Ιταλία, η οποία εξαπλώθηκε σε όλη την Ευρώπη. Η διδασκαλία του δεν περιορίζεται μόνο σε ζητήματα περιγραφής της αρχαίας ελληνικής γλώσσας αλλά υποδεικνύει και το πώς έπρεπε να μεταφράζονται οι Έλληνες κλασικοί. Την εποχή που ο Χρυσολωράς δίδασκε στη Φλωρεντία, διαμόρφωσε μια «μεταφραστική σχολή» με έμφαση στη μέθοδο της κατά λέξη μετάφρασης «ad verbum». Οι μεταφραστές έπρεπε να σέβονται τη σκέψη του συγγραφέα και να μένουν πιστοί στη μορφή και το λεξιλόγιο του πρωτότυπου, παρεμβαίνοντας όταν είναι απαραίτητο, ανάλογα με τις ιδιαιτερότητες της κάθε γλώσσας, και με τρόπο ώστε να διεισδύουν στο πνεύμα του κάθε έργου (Στάικος 1989: 109).

Πρώτη έκδοση και επανεκδόσεις

Εικόνα 2. Ερωτήματα του Χρυσολωρά (πηγή: Το εικαστικό υλικό προέρχεται από την προσωπική συλλογή του Κ. Σπ. Στάικου και ο ίδιος είναι κάτοχος των σχετικών δικαιωμάτων που απαιτούνται για τη δημόσια προβολή και διάθεσή του. https://www.aboutlibraries.gr/libraries/handle/20.500.12777/img_1105 Προέρχεται από την έκδοση: Μανουήλ Χρυσολωράς, «Ερωτήματα», Παρίσι, Gilles de Gourmont, 1507 (Βιβλιοθήκη Σπύρου Λοβέρδου).

Η γραμματική του Χρυσολωρά συντάχθηκε κατά τον πρώτο καιρό της παραμονής του στη Φλωρεντία. Την συνέγραψε αρχικά για προσωπική χρήση, προκειμένου να εξυπηρετήσει τις ανάγκες της διδασκαλίας του. Πιθανόν, εξαιτίας ακριβώς της ανάγκης κατανόησης των ιδιαιτεροτήτων μιας γλώσσας για την βελτιστοποίηση της μεταφραστικής μεθοδολογίας του, κατά την οποία δίδασκε πρώτα την εκμάθηση λεξιλογίου και γραμματικής και μετά την μετάφραση κειμένων, στράφηκε προς την συγγραφή της γραμματικής. Χρειαζόταν κάτι που να είναι απλό, αλλά ταυτόχρονα πλήρες και συνοπτικό. Σύμφωνα με τον Ευσταθίου (2007: 80) το σύστημα διδασκαλίας που εφάρμοσε ο Χρυσολωράς καθιστούσε απαραίτητη τη συγγραφή ενός πλήρους εγχειριδίου γραμματικής που να είναι ταυτοχρόνως και εύχρηστο διδακτικό εργαλείο.

Η γραμματική κυκλοφόρησε με τον τίτλο *Ερωτήματα* και είχε τη μορφή ερωταποκρίσεων, αποτελώντας την πρώτη γραμματική της αρχαίας ελληνικής γλώσσας που χρησιμοποίησαν στην πορεία πολλοί Ιταλοί διανοούμενοι. Έχει ιδιαίτερη συναισθηματική αξία για τον συγγραφέα καθώς γράφτηκε κατά την παραμονή του σε μια ξένη χώρα (Cammelli 2006: 85). Η «editio princeps» των

Ερωτημάτων κυκλοφόρησε στη Βενετία, περίπου το 1471, χωρίς να αναγράφεται ο τόπος έκδοσης εντός αυτής, από τον Γερμανό τυπογράφο Adam d' Ambergau. Πρόκειται για τη λατινική μετάφραση των χειρόγραφων μέχρι τότε *Ερωτημάτων* από τον μαθητή του Χρυσολωρά, Guarino Veronese, σε συνεργασία και με άλλους μαθητές, με ελληνικό τίτλο *Erotemata*. Η ταύτιση γίνεται μέσω των τυπογραφικών στοιχείων που χρησιμοποιήθηκαν σε αυτή την έκδοση των *Ερωτημάτων*, που ήταν η δέκατη ελληνική οικογένεια νέων χαρακτήρων που εμφανίστηκε την εποχή της αρχετυπίας και η τρίτη ελληνική που κόπηκε στη Βενετία (Στάικος 2019: 54). Σε σχέση με το αρχικό υλικό, και γύρω στο 1398, ο Χρυσολωράς συμπλήρωσε τα *Ερωτήματα* με μία διατριβή σχετικά με τη χρήση των πνευμάτων στην ελληνική γλώσσα, *Κανόνες περί ψιλούμενων και δασυνόμενων λέξεων*, μετά από αίτημα του ουμανιστή καγκελάριου της Φλωρεντίας Coluccio Salutati, την οποία συμπεριέλαβε στο παράρτημα της γραμματικής (Cammelli 2006: 175). Επιπλέον το έργο του Guarini, που πρόκειται για μία *Επιτομή* της γραμματικής του Χρυσολωρά, τυπώθηκε αρκετές φορές πριν την πρωτότυπη έκδοση των *Ερωτημάτων* και κυκλοφόρησε σε πολλές διαφορετικές εκδόσεις και χειρόγραφα. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα οι διάφορες επανεκδόσεις που ακολούθησαν, αλλά και οι άλλες γραμματικές της εποχής να περιέχουν στοιχεία και από το πρωτότυπο του Χρυσολωρά αλλά κυρίως από την *Επιτομή* του Guarini, η οποία ήταν φτιαγμένη με τρόπο πολύ συνοπτικό, ώστε να διευκολύνει τη διδασκαλία σε ξένους, αρχάριους μαθητές (Nutti 2012: 243). Ο Guarino την είχε προσαρμόσει κατά το πρότυπο της γραμματικής του Χρυσολωρά ώστε να δίνεται βαρύτητα στο κομμάτι της ανάγνωσης και ο αρχάριος μαθητής να μπορεί να διαβάσει τέλεια την ελληνική γλώσσα παρά να γράψει, σε μία γλώσσα, μη ομιλούμενη πλέον. Στο έργο του πραγματοποιήθηκαν αλλαγές (δεν γνωρίζουμε τις ακριβείς) και συντομεύσεις, ιδιαίτερα στο τμήμα του ρήματος, ώστε να παραχθεί μία στοιχειώδης, περιληπτική, αλλά αποτελεσματική γραμματική που απευθυνόταν στο κοινό του 15^{ου} αιώνα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η γραμματική «τσέπης» του Λάσκαρι που γράφτηκε στο Μιλάνο ως προσωπικό του εγχειρίδιο, πολύ πριν την *Επιτομή*, έχοντας ως σημείο αναφοράς το πρωτότυπο του Guarini καθώς «η θεωρητική της καινοτομία στο ουσιαστικό σύστημα ήταν το κλειδί για την επιτυχία σε μαθητές της Δύσης» (Nutti 2012: 258-260, n. 43).

Οι εκδόσεις των *Ερωτημάτων* του Χρυσολωρά έως το 1500 τυπώθηκαν περισσότερες φορές από κάθε άλλο ελληνικό βιβλίο την ίδια εποχή. Οι επόμενες εκδόσεις μετά το 1500 φαίνεται να είναι πολύ λιγότερες και εκδίδονται και εκτός Ιταλίας (Μανούσακας 1989: 6-7). Οι κυριότερες κατά χρονολογική σειρά παρουσιάζονται στον Πίνακα 2.

Πίνακας 2. Βασικές επανεκδόσεις των Ερωτημάτων του Χρυσολωρά.

Χρονολογία επανέκδοσης	Τόπος επανέκδοσης	Εκδότης/Εκδοτικός Οίκος
1471	Βενετία	Adam d' Ambergau
1475-1476	Βιτσέντσα	Giovanni da Reno
1480-1481	Πάρμα	Stephanus Corallus
1482-1488	--	Bartolommeo di Libri
1484	Βενετία	Peregrinus de Pasqualibus
1488-1494	Φλωρεντία	--
1490-1491	Βιτσέντσα	Leonardus de Basilea
1496	Φλωρεντία	Laurentius Francisci de Alopa
1498-1500	Φλωρεντία	Benedictus Ricardinus
1507	Παρίσι	Gilles de Gourmont
1512	Βενετία	Άλδος Μανούτιος
1514	--	Alcala de Henares, Arnaldo Guillen de Brocar
1522	Ρώμη	Marcelus Silber
1522	Παρίσι	Gilles de Gourmont
1540	Φλωρεντία	Benedetto Giunti
1559	--	--

(Στάικος 2019: 60, 78, 110, 156, 184; Proctor 1868: 152-154).

Η επόμενη ανατύπωση των *Ερωτημάτων* γίνεται στη Βιτσέντσα 1475-1476, ίσως από τον Giovanni da Reno, χωρίς ένδειξη χρόνου, τόπου έκδοσης και στοιχεία τυπογράφου. Είναι η πρώτη έκδοση που περιλαμβάνει τη λατινική μετάφραση σε παράλληλη στήλη. Ξεχωρίζει για το καλλιγραφικό ύφος των στοιχείων που χρησιμοποιήθηκαν στην εκτύπωση και γι' αυτό και χαρακτηρίζεται ως ένα από τα πιο γοητευτικά αρχέτυπα βιβλία του οποίου τα στοιχεία κόπηκαν στο ύφος της κοινής γραφής, αλληλογραφίας, με πρότυπο κάποιο από τα χειρόγραφα του Δημήτριου

Χαλκοκονδύλη. Τα στοιχεία αυτά αποδίδονται στον συγκεκριμένο εκδότη και δεν εμφανίζουν καμία σχεδιαστική ή χαρακτηριστική ομοιότητα με καμία προγενέστερη, σύγχρονη ή μεταγενέστερη οικογένεια ελληνικών χαρακτήρων (Στάικος 2019: 60).

Στην συνέχεια τα *Έρωτήματα* επανεκδόθηκαν στην Πάρμα το 1480-1481 από έναν ανώνυμο τυπογράφο, πιθανότατα από τον Stephanus Corallus, σε διάστημα με λατινική μετάφραση. Η οικογένεια των ελληνικών στοιχείων πρέπει να κόπηκε με μοντέλο τα ελληνικά στοιχεία, τα οποία δεν περιέχουν κεφαλαία και υπογεγραμμένα. Το 1482-1488 έχουμε την έκδοση του Bartolommeo di Libri, χωρίς τόπο, χρόνο και χωρίς λατινική μετάφραση. Το 1484 ξανατυπώθηκε στη Βενετία με λατινική μετάφραση από τον Peregrinus de Pasqualibus (ή Peregrino Pasquali), ο οποίος εγκαινιάζει την τυπογραφική του δραστηριότητα με τα *Έρωτήματα* του Χρυσολωρά. Επίσης, τυπώθηκε μεταξύ 1488-1494 στη Φλωρεντία και πρόκειται για αχρονολόγητη έκδοση χωρίς κάποιο στοιχείο έκδοσης, ο κολοφώνας της οποίας δεν επιτρέπει την ταυτοποίηση ως προς τον τόπο και το όνομα του τυπογράφου. Οι ελληνικοί χαρακτήρες είναι διαφορετικοί και εικάζεται ότι κόπηκαν από δύο διαφορετικά άτομα ή ότι κόπηκαν σε διαφορετική εποχή. Χρονολογήθηκε πολύ αργότερα με βάση το υδατόσημο και το χαρτί (Στάικος 2019: 78).

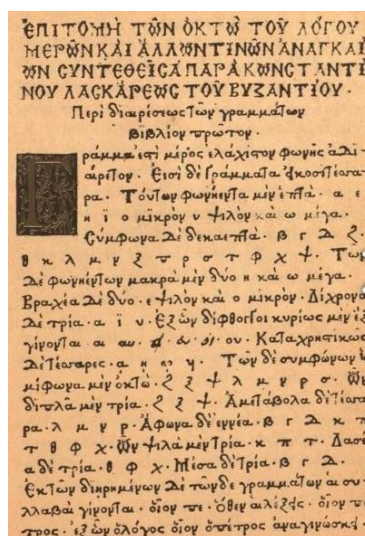
Την επόμενη δεκαετία, ανατύπωση των *Έρωτημάτων* έγινε στη Βιτσέντσα το 1490 και το 1491, με διαφορά ενός έτους, από έναν Γερμανό φιλέλληνα τυπογράφο, τον Leonardus (Achates) de Basilea, ο οποίος σε διάστημα τεσσάρων χρόνων κυκλοφόρησε τόσα ελληνικά γραμματικά βιβλία ώστε να αναδειχθεί ως ο πιο παραγωγικός τυπογράφος ελληνικών γραμματικών βιβλίων της αρχετυπίας. Επειδή η Βιτσέντσα δεν ήταν κέντρο ελληνικών σπουδών, το μεγαλύτερο ποσοστό αυτών των βιβλίων διακινούνταν σε μεγάλα και γνωστά κέντρα όπου καλλιεργούνταν τα ελληνικά γράμματα π.χ. Πάντοβα, Φλωρεντία και Μπολόνια (Στάικος 2019: 110). Η έκδοση των *Έρωτημάτων* του 1496 εντάσσεται στις αχρονολόγητες εκδόσεις του Ιανού Λάσκαρι, στη Φλωρεντία. Πρόκειται για έκδοση χωρίς την αναγραφή χρονολογίας, χωρίς ένδειξη τόπου, τυπογράφου και εκδοτικού σημειώματος ή άλλης προσφώνησης εκ μέρους των συντελεστών της έκδοσης. Τυπώθηκε στη Φλωρεντία, στο εργαστήριο του Laurentius Francisci de Alora, με επιμέλεια του Ιανού Λάσκαρη (Στάικος 2019: 156). Η επόμενη επανέκδοση ήταν γύρω στα 1498-1500 στη Φλωρεντία από τον Φλωρεντινό κληρικό Benedictus Ricardinus, των εκδόσεων των Giunti. Πρόκειται για την τελευταία αρχέτυπη έκδοση των *Έρωτημάτων* που τυπώθηκε χωρίς ένδειξη χρόνου και τυπογράφου, με στοιχεία που είχε σχεδιάσει ο Δημήτριος Δαμιλάς (Στάικος 2019: 184). Από το 1500 μέχρι το 1559 συνεχίζουν να επανεκδίδονται σε πόλεις της Ιταλίας αλλά και στο Παρίσι (βλ. πίνακα 2).

2.4.3 Κωνσταντίνος Λάσκαρις

Βιογραφικά στοιχεία

Ο Κωνσταντίνος Λάσκαρις γεννήθηκε το 1434 στην Κωνσταντινούπολη, καταγόμενος από παλιά αριστοκρατική οικογένεια του Βυζαντίου. Εκεί μαθήτευσε κοντά στο διάσημο λόγιο Ιωάννη Αργυρόπουλο και αμέσως μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης αιχμαλωτίστηκε από τους Τούρκους και κατέφυγε πιθανότατα στη Κρήτη ή στη Ρόδο, όπου και έζησε μέχρι το 1460. Στη συνέχεια βρέθηκε στην αυλή του δούκα του Μιλάνου Φραγκίσκου Σφόρτζα και διορίστηκε ως δάσκαλος της κόρης του Ιππολύτης, για χάριν της οποίας συνέγραψε το 1465 και τη γραμματική του *Ἐπιτομή τῶν ὀκτώ τοῦ Λόγου μερῶν*. Την ίδια χρονιά πήγε στη Νάπολη ύστερα από πρόσκληση του βασιλιά Φερδινάνδου Α΄ για να διδάξει την ελληνική γλώσσα και τη ρητορική, αλλά παρέμεινε μόνο ένα χρόνο. Μέχρι τότε οι ελληνικές σπουδές στη Νότια Ιταλία δεν είχαν βρει πρόσφορο έδαφος και τα «Σχολεία Γραμματικής» περιορίζονταν μόνο στη λατινική γλώσσα (Σάθας 1868: 48). Το 1467 διορίστηκε καθηγητής της ελληνικής γραμματείας στο Πανεπιστήμιο της Μεσσήνης. Το 1476 τυπώθηκε η γραμματική του σε έντυπο βιβλίο το οποίο εκδόθηκε στο Μιλάνο αποτελώντας το πρώτο βιβλίο που τυπώθηκε με ελληνικό κείμενο. Πέθανε το 1501 στη Μεσσήνη, κατά τη διάρκεια μιας επιδημίας πανώλης, δωρίζοντας μάλιστα και στην κοινότητα της πόλης την πολύτιμη συλλογή χειρογράφων του. Η συλλογή αυτή φυλάχτηκε στην πόλη μέχρι το 1679 και από εκεί μεταφέρθηκε στην Ισπανία. Σήμερα, 76 χειρόγραφα αυτής της συλλογής υπάρχουν στην Εθνική βιβλιοθήκη της Μαδρίτης. Ο Λάσκαρις συνέγραψε, εκτός από τη Γραμματική του, διάφορα βιβλία σχετικά με επιμέρους θέματα της γραμματικής, όπως περί τόνων των ονομάτων, ετυμολογία, ορθογραφία, κ.α. (Στάικος 1989: 137).

Πρώτη έκδοση και επανεκδόσεις

Εικόνα 3. Κωνσταντίνος Λάσκαρις, *Ἐπιτομή τῶν ὀκτώ τοῦ Λόγου μερῶν*, Mediolani [Μιλάνο], *Impressum per Dionysium Paravisinum*, 1476. (πηγή: Onnasis Library, 01849, http://onnasislibrary.gr/el/syllogi/antikikeimena/38627_el/).

Η γραμματική του Κωνσταντίνου Λάσκαρι, *Ἐπιτομή τῶν ὀκτώ τοῦ Λόγου μερῶν και ἄλλων τινῶν αναγκῶν*, συντάχθηκε το 1465 σε μορφή ερωταποκρίσεων για την κόρη του δούκα του Μιλάνου Francesco Sforza και τυπώθηκε για πρώτη φορά στο Μιλάνο στις 30 Ιανουαρίου του 1476 από τον Δημήτριο Δαμιλά, σε συνεργασία με τον Dionysius de Paravisino. Τυπώθηκε με στοιχεία τα οποία πιθανότατα σχεδιάστηκαν και χύθηκαν από τον ίδιο τον Δαμιλά και είναι ταυτόχρονα τα πρώτα που επιμελήθηκε Έλληνας τυπογράφος (Μανούσακας 1989: 14). Περιέχει στην αρχή αφιερωματικό πρόλογο του Δημητρίου Δαμιλά ο οποίος είναι ο χαρακτήρας των τυπογραφικών στοιχείων, γραμμένο στα ελληνικά και στα λατινικά (Στάικος 2019: 62). Οι κυριότερες βασικές επανεκδόσεις παρουσιάζονται κατά χρονολογική σειρά στον Πίνακα 3.

Πίνακας 3. Βασικές επανεκδόσεις της γραμματικής *Ἐπιτομή τῶν ὀκτώ τοῦ Λόγου μερῶν και ἄλλων τινῶν αναγκῶν* του Κωνσταντίνου Λάσκαρι.

Χρονολογία επανέκδοσης	Τόπος επανέκδοσης	Εκδότης/Εκδοτικός Οίκος
1476	Μιλάνο	Δημήτριος Δαμιλάς
1480	Μιλάνο	Bonus Accursius
1489	Βιτσέντσα	Leonardus di Basilea
1495	Βενετία	Άλδος Μανούτιος
1547	Βασιλεία	-
1539, 1555	Βενετία	-

Η επόμενη γνωστή εκτύπωση έγινε στο Μιλάνο από τον Bonus Accursius τέσσερα χρόνια αργότερα από την αρχική, το 1480, με λατινική μετάφραση σε δίστηλες σελίδες, από τον ελληνιστή Johannes Crastonus (Στάικος 2019: 68). Το 1489 επανατυπώνεται από τον Leonardus (Achates) di Basilea στη Βιτσέντσα. Στην πλήρη της μορφή συνοδεύεται και από το δεύτερο μέρος της *Περί ὀνόματος και ρήματος*. Η συγκεκριμένη έκδοση αποτελεί πιστή αντιγραφή της έκδοσης του Bonus Accursius (Μιλάνο 1480) και επαναλαμβάνεται ακόμα και η προσφώνηση στην αρχή του βιβλίου προς τον ουμανιστή Julius Pomponius, που χαρακτηρίζει την έκδοση του 1480 (Στάικος 2019: 100). Το 1495 εκδίδεται ξανά η *Ἐπιτομή* με αντικριστή λατινική μετάφραση στη Βενετία από τον Άλδο Μανούτιο με την οποία και ξεκίνησε την εκδοτική του δραστηριότητα, μετά την ίδρυση του τυπογραφείου του. Θεωρήθηκε ως το πρώτο βιβλίο που τυπώθηκε αποκλειστικά στα ελληνικά σε τυπογραφεία της

Ιταλίας (Μανούσακας 1989: 14). Η αλδινή έκδοση⁴ εμπλουτίστηκε με δύο προλογικά σημειώματα από τον Άλδο, όπου στο πρώτο ενημερώνει ότι εξέδωσε την *Έπιτομή* με βάση το χειρόγραφο του Λάσκαρι και των σημειώσεών του και στο δεύτερο πλέκει το εγκώμιο της *Έπιτομής* κλείνοντας με ένα απόφθεγμα του Κάτωνα «η ζωή του ανθρώπου είναι συγκρίσιμη με το σίδηρο, όσο χρησιμοποιείται αστράφτει, αν δεν χρησιμοποιείται σκουριάζει». Στα περιεχόμενα της αλδινής έκδοσης η *Έπιτομή* αναφέρεται και ως *Έρωτήματα*, γεγονός το οποίο προκαλεί συχνά σύγχυση στους βιβλιογράφους με τα *Έρωτήματα* του Χρυσολωρά (Στάικος 2019: 132).

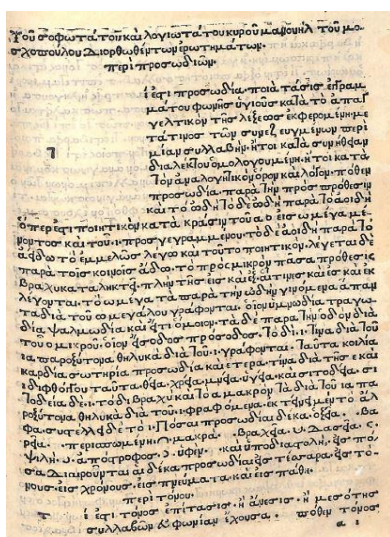
2.4.4 Μανουήλ Μοσχόπουλος

Βιογραφικά στοιχεία

Ο Μοσχόπουλος καταγόταν από την Κωνσταντινούπολη, ανιψιός του Μητροπολίτη Κρήτης Νικηφόρου Μοσχόπουλου. Έζησε περίπου μεταξύ 1265-1328 μ.Χ. στη διάρκεια της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Ελάχιστα στοιχεία είναι γνωστά για τη ζωή του Μοσχόπουλου και οι λεπτομέρειες που γνωρίζουμε για τον ίδιο προέρχονται κυρίως από την αλληλογραφία του και συγκεκριμένα με τον θείο του Νικηφόρο και τον Κωνσταντίνο τον Ακροπολίτη, καθώς και από μία επιστολή του Μάξιμου Πλανούδη που τον αναφέρει ως μαθητή του. Διετέλεσε βυζαντινός γραμματικός και σχολιαστής κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Ανδρόνικου Β' Παλαιολόγου. Θεωρήθηκε εξέχων εκπρόσωπος των ανθρωπιστικών μελετητών που δραστηριοποιήθηκαν κατά την τελευταία αναβίωση της κλασικής παιδείας στο Βυζάντιο. Από τα έργα που του αποδίδονται, χωρίς ωστόσο να είναι όλα δικά του, το γνωστότερο είναι τα *Γραμματικά Έρωτήματα* που έμεινε σε χρήση για πολλούς αιώνες τόσο στο Βυζάντιο, όσο και στη Δύση, ακόμη και μετά τη συγγραφή των επόμενων γραμματικών από το οποίο απέκτησε και τη φήμη του. Πολύ γνωστό επίσης έργο ήταν και το *Περί σχεδῶν ἤτοι Γραμματική* (από την οποία διδάχτηκε ελληνικά η μητέρα του Francis Bacon στα μέσα του 16^{ου} αι.), καθώς και ένα λεξικό αττικών ονομάτων. Του αποδίδονται επίσης κριτικές για έργα Ελλήνων ποιητών καθώς και τριών τραγωδιών του Σοφοκλή (Αίας, Ηλέκτρα, Οιδίππους Τύραννος).

⁴ Ο Άλδος Μανούτιος δεν αποκλείεται να ξεκίνησε την εκδοτική του δραστηριότητα με την *Έπιτομή* του Λάσκαρι, καθώς ο τελευταίος απέκτησε τη φήμη του καλύτερου δασκάλου, με τις φημισμένες σε όλη την Ιταλία παραδόσεις του στη Μεσσήνη (Στάικος 2019: 132).

Πρώτη έκδοση

Εικόνα 1. Μανουήλ Μοσχόπουλος
στο Δημήτριος Χαλκοκονδύλης
Ἐρωτήματα, Μιλάνο 1493,
Γεννάδειος Βιβλιοθήκη

Η Γραμματική του Μοσχόπουλου δημοσιεύτηκε πρώτη φορά το 1493 στο Μιλάνο, μετά το θάνατό του, με τίτλο *Grammaticae artis graecae methodus*. Το περιεχόμενό της προήλθε από προγενέστερο σύγγραμμά του σε μορφή ερωταποκρίσεων που χρησιμοποιήθηκε και ως σχολικό βιβλίο (Δρανδάκης 401-401). Τα *Γραμματικά Ἐρωτήματα* αποτελούν ένα σημαντικό γραμματικό έργο, εγχειρίδιο της αρχαίας ελληνικής γλώσσας, που απέκτησε μεγάλη δημοφιλία και εκτιμήθηκε κυρίως από ουμανιστές της πρώιμης Αναγέννησης (Χαραλαμπίδης 1999: 169).

2.4.5 Δημήτριος Χαλκοκονδύλης

Βιογραφικά στοιχεία

Ο Χαλκοκονδύλης γεννήθηκε στην Αθήνα τον Αύγουστο του 1423 καταγόμενος από ισχυρή αθηναϊκή οικογένεια, μία από τις αρχαιότερες και ισχυρότερες της «αρχοντικής δωδεκάδας», εξάδελφος του Βυζαντινού ιστορικού Λαόνικου Χαλκοκονδύλη. Τίμησε τα ελληνικά γράμματα με τις μελέτες και τις ιστορικές πραγματείες του για τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή ελληνική ιστορία. Έφυγε για την Ιταλία το 1449 σε ηλικία περίπου 25 ετών και παρέμεινε εκεί για όλη του τη ζωή. Εγκαταστάθηκε αρχικά στη Ρώμη υπό την υποστήριξη του καρδινάλιου Βησσαρίωνα, μαθήτευσε κοντά στον Θεόδωρο Γαζή, ο οποίος του κληροδότησε και τη βιβλιοθήκη του, και αργότερα προσχώρησε στον κύκλο του Βησσαρίωνα (Cammelli 2004: 2-14). Το 1463, μετά από πολλές μετακινήσεις, εγκαταστάθηκε αρχικά στην Πάδοβα όπου δίδαξε πρώτος στο Studium επίσημα την ελληνική γλώσσα κι έπειτα στη Φλωρεντία όπου εκλέχτηκε επισήμως στη θέση του δασκάλου και δίδαξε για 16 ολόκληρα χρόνια, αποτελώντας τον Έλληνα λόγιο που δίδαξε περισσότερο από τον καθένα στα διάφορα Ιταλικά πανεπιστήμια. Είχε καλή φήμη ως δάσκαλος με αποτέλεσμα να προσελκύσει πολλούς φημισμένους και εκλεκτούς μαθητές, ένας από τους οποίους

ήταν ο Ιανός Λάσκαρις, που εξελίχθηκε σε έναν από τους επιφανέστερους δασκάλους της Ελληνικής (Cammelli 2004: 24). Το 1493 τυπώθηκε η γραμματική του *Έρωτήματα* με την ενίσχυση τριών δουκικών γραμματέων, ενώ το 1499 εκδόθηκε το Λεξικό Σουίδας, μία σπουδαία και λαμπρή έκδοση υπό την καθοδήγησή του (Καμπούρογλου 1926: 100). Η αφοσίωσή του στη διδασκαλία καταδεικνύεται από το γεγονός ότι παρουσίασε τη δική του μετάφραση του εγχειριδίου των *Έρωτημάτων* για αρχαρίους, έργο που ήταν αρκετά δημοφιλές ώστε να τυπωθεί πολλές φορές (Wilson 1992: 175).

Πρώτη έκδοση και επανεκδόσεις

Εικόνα 4. Δημήτριος Χαλκοκονδύλης, Έρωτήματα, Μιλάνο 1493, Στάικος 2019: 121

Η γραμματική του Χαλκοκονδύλη με τίτλο *Έρωτήματα*, για την οποία δεν έχουμε επαρκή στοιχεία, πιθανότατα συντάχθηκε την περίοδο που δίδασκε στο Μιλάνο, προκειμένου να χρησιμεύσει ως εργαλείο για την εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας. Γράφτηκε περί το 1493 αλλά πιθανότατα τυπώθηκε την επόμενη χρονιά ως αχρονολόγητο, χωρίς ένδειξη τόπου και τυπογράφου. Καθώς το βιβλίο παρουσιάζει τα ίδια τυπογραφικά στοιχεία που τυπώθηκαν οι «Λόγοι» του Ισοκράτη, εικάζεται ότι είναι του ίδιου τυπογράφου, του Uldericus Scinzenzeler. Στην έκδοση περιλαμβάνονται και γραμματικές πραγματείες του Μανουήλ Μοσχόπουλου και του μητροπολίτη Γρηγόριου Κορίνθου του Πάρδου (Στάικος 2019: 120). Οι κυριότερες βασικές επανεκδόσεις παρουσιάζονται κατά χρονολογική σειρά στον Πίνακα 4.

Πίνακας 4. Βασικές επανεκδόσεις της γραμματικής «Ερωτήματα» του Δημητρίου Χαλκοκονδύλη.

Χρονολογία επανέκδοσης	Τόπος επανέκδοσης	Εκδότης/Εκδοτικός Οίκος
1493	Μιλάνο	Uldericus Scinzenzeler
1525	Παρίσι	-
1546	Βασιλεία	-
1512	Βενετία	Άλδος Μανούτιος
1516	Φλωρεντία	-

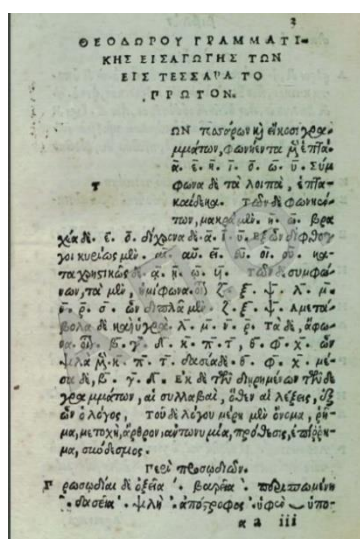
Μετά την αρχική έκδοση στο Μιλάνο, σύμφωνα με τον Σάθα (1868: 65), πραγματοποιήθηκαν επανεκδόσεις στο Παρίσι το 1525 και στη Βασιλεία το 1546, ενώ το *Περί σχηματισμού των χρόνων* εκδόθηκε μαζί με τα *Ερωτήματα* του Χρυσολωρά από τον Άλδο Μανούτιο το 1512 και τέλος στη Φλωρεντία το 1516. Ανάμεσα στις πέντε γραμματικές που εξετάζονται, φαίνεται να ήταν από τις λιγότερο δημοφιλείς, με βάση τη συχνότητα αναφορών σε αυτήν εντός της βιβλιογραφίας η οποία μελετήθηκε στην παρούσα εργασία.

2.4.6 Θεόδωρος Γαζής

Βιογραφικά στοιχεία

Γεννήθηκε στη Θεσσαλονίκη περίπου το 1398 ή το 1400 και πέθανε το 1475. Μετά την άλωση της γενέτειράς του το 1429, πήγε στην Ιταλία γύρω στο 1435 για να παρακολουθήσει τη Σύνοδο Φεράρας - Φλωρεντίας και από κει στη Μάντοβα, στη σχολή του Vittorino da Feltre, όπου διδάχτηκε τη λατινική ενώ παράλληλα δίδασκε ελληνικά στους συμμαθητές του. Θεωρούνταν ο μεγαλύτερος Έλληνας λατινιστής, μαζί με τον Τραπεζούντιο, επειδή γνώριζαν άπταιστα λατινικά. Συνέβαλε στη διάδοση των ελληνικών γραμμάτων στη Δύση διδάσκοντας πρώτα στη Σιένα της Τοσκάνης και μετά στη Φεράρα, όπου διετέλεσε και πρύτανης του πανεπιστημίου. Το 1455 προσκλήθηκε στη Ρώμη από τον πάπα Νικόλαο Ε', ο οποίος είχε λάβει ουμανιστική παιδεία από τον Χρυσολωρά, προκειμένου να ασχοληθεί με μεταφράσεις Ελλήνων συγγραφέων (Bianca 1999). Οι σύγχρονοί του, Έλληνες και ξένοι, τον εκτιμούσαν πάρα πολύ. Μετά την εκλογή του πάπα Βοργία το 1455 εγκατέλειψε τη Ρώμη, όπως και οι υπόλοιποι Έλληνες, και εγκαταστάθηκε στη Νεάπολη στην αυλή του βασιλιά Αλφόνσου. Ξαναγύρισε στη Ρώμη το 1464 όπου άρχισε να ασχολείται με την τυπογραφία (Στάικος 1989: 67-70).

Πρώτη έκδοση και επανεκδόσεις

Εικόνα 5. Θεοδώρου Γαζή, *Γραμματικής Εισαγωγής Βιβλία Τέσσαρα*, 1801, Aristotle University of Thessaloniki Library Collection <http://digital.lib.auth.gr/record/137168> (σκαναρισμένο φωτοαντίτυπο)

Η γραμματική συντάχθηκε από τον Θεόδωρο Γαζή κατά την περίοδο της παραμονής του στη Φεράρα (1440) και είναι το μόνο από τα συγγράμματά του που τυπώθηκε αρχέτυπα στα ελληνικά. Τυπώθηκε στη Βενετία στις 25 Δεκεμβρίου του 1495 από τον Άλδο Μανούτιο, με τίτλο *Γραμματική Εισαγωγή* και είναι η πέμπτη γραμματική κατά χρονολογική σειρά που τυπώθηκε μέχρι το 1500. Περιέχει τις editiones principes του συγγράμματος του Γαζή *Περί μηνῶν*, της γραμματικής πραγματείας του Απολλώνιου Αλεξανδρέως του Γραμματικού *Περί συντάξεως* και του Ηρωδιανού *Περί των ἀριθμῶν*. Περιέχει προλογικό σημείωμα του Άλδου που κλείνει με την ισοκρατική ρήση «ἐάν ἦς φιλομαθής, ἔση πολυμαθής». Οι κυριότερες βασικές επανεκδόσεις παρουσιάζονται κατά χρονολογική σειρά στον Πίνακα 5. (Μανούσας 1989: 30).

Πίνακας 5. Βασικές επανεκδόσεις της «Γραμματικής Εισαγωγής» του Θεοδώρου Γαζή.

Χρονολογία επανέκδοσης	Τόπος επανέκδοσης	Εκδότης/Εκδοτικός Οίκος
1495	Βενετία	Άλδος Μανούτιος
1516	Παρίσι	-
1520	Φλωρεντία	Giunti
1525	Βενετία	-
1522-1529-1551	Βασιλεία	-
Πολλές εκδόσεις χωρίς χρονολογία	Βενετία	-

Η γραμματική του Γαζή επανεκδόθηκε πολλές φορές τον 16^ο αι., κυρίως από το τυπογραφείο των Giunti στη Φλωρεντία και σε μικρότερο σχήμα για να είναι πιο εύχρηστη. Άρχισε να κυκλοφορεί με λατινική μετάφραση και ενίοτε αποκλειστικά στα λατινικά από την εποχή που ο Έρασμος μετέφρασε τα δύο πρώτα βιβλία της (Στάικος 2019: 136).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

3.1 Καταγραφή περιεχομένων των γραμματικών

Προκειμένου να εξεταστούν συγκριτικά οι γραμματικές, γίνεται μία καταγραφή της δομής και της διάταξης των περιεχομένων τους, με τη σειρά ακριβώς που παρατίθενται στο κάθε βιβλίο. Η καταγραφή αυτή αποτελεί τη βάση για τη σύγκριση μεταξύ των γραμματικών αναφορικά με τα περιεχόμενα, με τη σειρά που τα διάφορα στοιχεία εμφανίζονται καθώς και τον βαθμό της αναλυτικότητάς τους. Γίνεται καταγραφή της γραμματικής του Μοσχόπουλου χωρίς να αποτελεί μέρος της κυρίως σύγκρισης. Άλλωστε πρόκειται για έργο που συντάχθηκε πολύ νωρίτερα, τον 12^ο αιώνα, αλλά παρουσιάζεται επειδή περιέχεται στην πρώτη έκδοση του Χαλκοκονδύλη. Επίσης ακολουθεί μια επιπλέον συγκριτική ανάλυση, με την πρώτη ελληνική γραμματική αναφοράς, του Διονυσίου του Θράκα, προκειμένου να διαπιστωθεί το εύρος κατά το οποίο οι γραμματικές που εξετάζονται στην παρούσα βασίστηκαν σε αυτήν.

3.1.1 Γραμματική Τέχνη - Διονυσίου του Θράκα

Γραμματική ἐστὶν ἐμπειρία τῶν παρά ποιηταῖς τε καὶ συγγραφεῦσιν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ λεγομένων.
(Παπαδημητρόπουλος 2018: 15).

Το αντίτυπο της *Γραμματικής Τέχνης* του Θράκα που μελετήθηκε (Παπαδημητρόπουλος 2018), αρχικά προλογίζει έξι μέρη: πρῶτον, *ἀνάγνωσις ἐντριβίς κατὰ προσωδίαν*, δεύτερον, *ἐξήγησις κατὰ τοὺς ἐνυπάρχοντας ποιητικούς τρόπους*, τρίτον, *γλωσσῶν τε καὶ ἱστοριῶν πρόχειρος ἀπόδοσις*, τέταρτον, *ἐτυμολογίας εὔρεσις*, πέμπτον, *ἀναλογίας ἐκλογισμὸς* και ἕκτον *κρίσις ποιημάτων*.

Από τα έξι αυτά μέρη διασώζεται μόνο το ένα, το *ἀνάγνωσις ἐντριβίς κατὰ προσωδίαν*, το οποίο και περιέχει τα εξής κεφάλαια: *περὶ γραμματικῆς, περὶ ἀναγνώσεως, περὶ τόνου, περὶ στιγμῆς, περὶ ραψωδίας, περὶ στοιχείου, περὶ συλλαβῆς (μακρᾶς, βραχείας, κοινῆς), περὶ λέξεως, περὶ λόγου, περὶ ὀνόματος, περὶ ῥήματος, περὶ συζυγίας, περὶ μετοχῆς, περὶ ἄρθρου, περὶ ἀντωνυμίας, περὶ προθέσεως, περὶ ἐπιρρήματος και περὶ συνδέσμου*. Είναι μία γραμματική περιγραφική, η οποία δίνει σε κάθε κεφάλαιο πολύ συνοπτικά τον ορισμό της κάθε έννοιας. Η δομή της είναι παρόμοια με αυτή των γραμματικών που ακολούθησαν καθώς στα πρώτα κεφάλαια περιέχει κανόνες τονισμού, συνεχίζει με το όνομα και το ρήμα και τελευταία αφήνει τη μετοχή, το επίθετο, την αντωνυμία, την πρόθεση, το επίρρημα και τον σύνδεσμο. Το γεγονός αυτό ενισχύει την υπόθεση ότι αποτέλεσε μια γραμματική αναφοράς με μεγάλη αποδοχή, που επιτέλεσε ικανοποιητικά τον σκοπό για τον οποίο συντάχθηκε.

3.1.2 Έρωτήματα - Μανουήλ Μοσχόπουλου

Η γραμματική του Μοσχόπουλου με τίτλο *Έρωτήματα*, η οποία καταγράφεται αλλά δεν αποτελεί μέρος της κυρίως σύγκρισης, συμπεριλαμβάνεται στον ίδιο τόμο στην έκδοση του Χαλκοκονδύλη του 1495. Ξεκινά μετά το τέλος της γραμματικής του Χαλκοκονδύλη με τη φράση: «Τοῦ σοφωτάτου καί λογιωτάτου κυροῦ μανουήλ τοῦ μοσχοπούλου διορθωθέντων ἐρωτημάτων». Εδώ βλέπουμε μία διαφορετική μορφή της δομής που, σε σύγκριση με τις υπόλοιπες γραμματικές που εξετάζονται, μοιάζει περισσότερο με τις πρώτες γραμματικές π.χ. του Θράκα, γεγονός λογικό καθώς συντάχθηκε πολύ νωρίτερα από αυτές, περίπου έναν αιώνα πριν. Η διαφορά αυτή παρατηρείται και στη σειρά με την οποία παραθέτει τα κεφάλαια αλλά και στο γεγονός ότι περιέχει επιπλέον κεφάλαια τα οποία δεν υπάρχουν στους άλλους όπως για παράδειγμα τα «περί τέχνης» και «περί γραμματικής».

Ο συγγραφέας αρχίζει με το κεφάλαιο *περί προσωδιῶν* και συνεχίζει με τα: *περί τόνου*, *περί τέχνης*, *περί στιγμῆς*, *περί γραμματικῆς* και *περί στοιχείου*, όπου και τοποθετεί τη διαίρεση των γραμμάτων. Συνεχίζει με τα *περί συλλαβῆς* (μακρά, βραχεία και κοινή), *περί λέξεως*, *περί ὀνόματος*, *περί ῥήματος*, *περί συζυγίας*, *περί ἄρθρου*, *περί ἀντωνυμίας*, *περί προθέσεως*, *περί ἐπιρρήματος* και *περί συνδέσμου*. Ακολουθούν κανόνες ονομάτων ξεκινώντας με τη φράση «ἀρχή σύν θεῶ τῶν ἀρσενικῶν κανόνων», στη συνέχεια περνά στα θηλυκά ξανά με την ίδια φράση «ἀρχή σύν θεῶ τῶν θηλυκῶν κανόνων» και ομοίως και στα ουδέτερα. Στην κάθε λέξη πρώτα αναλύει την προέλευσή της, τον τονισμό της και την κλίση της, συνοδευόμενα με θεωρία την οποία ονομάζει «κανών». Ο διαχωρισμός γίνεται με βάση την κατάληξη και το κατά πώς μεταβάλλεται ο τονισμός. Χρησιμοποιεί δε παράδειγμα για να εξηγήσει από πού προέρχεται το νόημα της λέξης.

Αρχικά δίνει τον ορισμό του ῥήματος και περνά απευθείας στην ανάλυση χωρίς διακριτό χωρισμό παραγράφου ή κεφαλαίου με τίτλο. Παρουσιάζει τη θεωρία για το ῥήμα, χωρίς παραδείγματα, σε όλους τους χρόνους και διαθέσεις, ξεκινώντας από τις συζυγίες των ρημάτων (13) (έξι βαρύτονα, τρία περισπώμενα, και τέσσερα εις –μι). Συνεχίζει με κλίση ονομάτων και ακολουθεί και κλίση ρημάτων. Τελειώνει με τα «ἐυρισκόμενα σφάλματα» καταδεικνύοντας το σημείο και τη σελίδα όπου βρίσκεται το καθένα. Κλείνει με τη λέξη «τέλος»⁵ (Chalcondylas, 1493). Στη συγκεκριμένη γραμματική, όπως και στο Χαλκοκονδύλη, υπάρχουν χειρόγραφες σημειώσεις στα περιθώρια, γεγονός το οποίο δείχνει ότι είτε προέρχονται από το χέρι κάποιου αντιγραφέα, είτε σημειώθηκαν κατά την εκτύπωση.

⁵ Μετά τη λέξη «τέλος» έχει σημειωμένο τον αριθμό δύο. Καθώς δεν εμφανίζεται κανένας αριθμός στο ίδιο σημείο του πρώτου μέρους της γραμματικής του Χαλκοκονδύλη, δεν γνωρίζουμε αν παραπέμπει στο τέλος του δεύτερου μέρους ή σε κάτι άλλο που δεν διευκρινίζεται.

3.1.3 Έρωτήματα - Μανουήλ Χρυσολωρά

Η πρώτη γραμματική που εξετάζεται με βάση τη χρονολογία έκδοσης είναι τα *Έρωτήματα* του Εμμανουήλ Χρυσολωρά. Στην παρούσα εργασία χρησιμοποιείται η έκδοση του 1512 που εκδόθηκε από τον Άλδο Μανούτιο.

Πρόκειται για ένα επίτομο βιβλίο, δερματόδετο, το οποίο περιέχει και έργα άλλων συγγραφέων, τα οποία παρουσιάζονται στη συνέχεια. Στην σελίδα τίτλου απαντούν τα περιεχόμενα σε ελληνικά και λατινικά και στο κάτω μέρος η σφραγίδα με το χαρακτηριστικό σήμα-λογότυπο των εκδόσεων του Άλδου Μανούτιου. Πρόκειται για ένα δελφίνι που περιπλέκεται γύρω από μία άγκυρα, εικόνα που απεικονιζόταν σε ένα ρωμαϊκό νόμισμα του 80 μ.Χ. και συνδέεται με το λατινικό ρητό «Festina lente», «σπεύδε βραδέως». Το ρητό αυτό αποδίδεται στον αυτοκράτορα Αύγουστο, το οποίο πιθανότατα αποτέλεσε και την πηγή έμπνευσης του Άλδου (Πανταζόπουλος 2017). Πρόκειται για το πιο γνωστό και χαρακτηριστικό τυπογραφικό σήμα στον κόσμο της τυπογραφίας και συμβολίζει με το δελφίνι τη δραστηριότητα και με την άγκυρα τη σταθερότητα (Στάικος 2015: 84). Ακολουθεί το εισαγωγικό σημείωμα-αφιέρωση στον Χρυσολωρά από τον εκδότη. Ο τίτλος, *ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΧΡΥΣΟΛΩΡΑ*, σημειώνεται με κεφαλαία γράμματα. Στα περιθώρια υπάρχουν χειρόγραφες σημειώσεις. Το σύγγραμμα αριθμεί 116 σελίδες, ενώ ο αριθμός των σελίδων σημειώνεται κεντρικά στο πάνω μέρος της σελίδας. Κάτω δεξιά καταγράφονται τα υποκεφάλαια με αρίθμηση (a i, a ii, a iii).

Στο κυρίως μέρος, προηγείται η διαίρεση των γραμμάτων (χωρίς τίτλο κεφαλαίου) και ακολουθούν τα κεφάλαια: *περί συλλαβῆς, περί λέξεως, περί προσωδιῶν, περί λόγου, περί ὀνόματος* (όπου ὄνομα εννοείται το ουσιαστικό), *περί ἄρθρων, περί πρώτης κλίσεως* (ακολουθεί και κανόνας), *περί δευτέρας κλίσεως, περί τρίτης κλίσεως, περί τετάρτης και περί πέμπτης κλίσεως*. Στη συνέχεια αναπτύσσονται τα κεφάλαια *περί τῆς αἰτιατικῆς, περί τῆς κλητικῆς, περί τῶν πληθυντικῶν δοτικῶν*, ενώ τελευταίες παραδίδονται οι πέντε κλίσεις των συνηρημένων ονομάτων.

Στο κεφάλαιο με τίτλο *περί ῥήματος*, ορίζεται η ερμηνεία του ῥήματος και αναλύονται οι καταλήξεις, τα παρεπόμενα του ῥήματος, οι εγκλίσεις, οι θέσεις, τα πρόσωπα, οι χρόνοι, καθώς και οι συζυγίες των βαρύτονων και περισπωμένων ρημάτων. Στο τέλος γίνεται παρουσίαση των ρημάτων εις –μι. Τα ῥήματα κλίνονται ενδεικτικά με παραδείγματα σε όλους τους χρόνους και τις φωνές, και καταληκτικά παρουσιάζονται τα απαρέμφατα και οι μετοχές τους. Ακολουθούν τα *περί ἀντωνυμίας, περί προθέσεως, περί ἐπιρῥήματος, περί συνδέσμων* και *περί συγκριτικοῦ ὀνόματος*. Τα επόμενα κεφάλαια επιγράφονται *κανόνες καθόλου, ἔταιροι κανόνες καθόλου και κανόνες κατὰ μέρος*.

Ακολουθούν τα έργα που αναφέρονται στα περιεχόμενα με τίτλους σε κεφαλαία γράμματα. Το επόμενο έργο του βιβλίου επιγράφεται *ΠΕΡΙ ΑΝΩΜΑΛΩΝ*

ΡΗΜΑΤΩΝ ΚΑΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ και παραθέτει ανώμαλα ρήματα αλφαβητικά. Στο ίδιο βιβλίο περιέχονται τα έργα: *ΕΚ ΤΩΝ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΚΟΝΔΥΛΟΥ, Περί τῆς αύξήσεως τῶν παρωχημένων τῆς τε συλλαβικῆς καί χρονικῆς, ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΗΚΗΣ*⁶ *ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ ΤΩΝ ΕΙΣ ΤΕΣΣΑΡΑ ΤΟ ΤΕΤΑΡΤΟΝ* του Γαζή, *ΗΡΩΔΙΑΝΟΥ ΠΕΡΙ ΕΓΚΛΙΝΟΜΕΝΩΝ ΚΑΙ ΕΓΚΛΙΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΣΥΝΕΓΚΛΙΤΙΚΩΝ ΜΟΡΙΩΝ, ΓΝΩΜΑΙ ΜΟΝΟΣΤΙΧΟΙ ΚΑΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ ΕΚ ΔΙΑΦΟΡΩΝ ΠΟΙΗΤΩΝ* και *ΚΑΤΩΝΟΣ ΡΩΜΑΙΟΥ ΓΝΩΜΑΙ*. Παρουσιάζει ξανά τη Γραμματική του Χρυσολωρά *ἘΡΩΤΗΜΑΤΑ* (όπως αναφέρει στην αρχή στα περιεχόμενα είναι του Guarini), σε άλλη ωστόσο μορφή, με έμφαση στα ρήματα, τα οποία τα κλίνει σε όλους τους χρόνους και εγκλίσεις, με πιο πολλά παραδείγματα.

Στο τέλος υπάρχει κεφάλαιο με τους αριθμούς, όπου ο Χρυσολωράς συστοιχίζει τους αριθμούς με τα γράμματα της ελληνικής αλφαβήτου. Κλείνει με τη φράση «και τα λοιπά» και τη λέξη «ΤΕΛΟΣ», ενώ σημειώνεται ο τόπος και ο χρόνος έκδοσης καθώς και το σήμα του τυπογραφείου του Άλδου.

3.1.4 Ἐπιτομή τῶν ὀκτῶ τοῦ λόγου μερῶν - Κωνσταντίνου Λάσκαρι

Η δεύτερη κατά χρονολογική σειρά γραμματική που εξετάζεται είναι η *Ἐπιτομή τῶν ὀκτῶ τοῦ λόγου μερῶν* του Κωνσταντίνου Λάσκαρι. Πρόκειται για επετειακή έκδοση που έχει εκδοθεί, όπως αναγράφεται στο τέλος του βιβλίου, στις 30 Ιανουαρίου του 1976, ακριβώς πεντακόσια χρόνια από τη συμπλήρωση της πρώτης έκδοσης (1476), που αποτελεί και το πρώτο χρονολογημένο ελληνικό βιβλίο. Το συγκεκριμένο αντίτυπο, ανήκει στη ψηφιακή βιβλιοθήκη της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδας

Αρχικά παρατίθεται δισέλιδο εισαγωγικό σημείωμα για τον τυπογράφο ο οποίος ήταν ο Δημήτριος ο Κρης, γραμμένο σε ελληνικά και λατινικά. Δεν υπάρχουν περιεχόμενα και περνά απευθείας στα κεφάλαια. Ακολουθεί το πρώτο κεφάλαιο με τον τίτλο σε κεφαλαία γράμματα, *ΕΠΙΤΟΜΗ ΤΩΝ ΟΚΤΩ ΤΟΥ ΛΟΓΟΥ ΜΕΡΩΝ ΚΑΙ ΑΛΛΩΝ ΤΙΝΩΝ ΑΝΑΓΚΑΙΩΝ ΣΥΝΤΕΘΕΙΣΑ ΠΑΡΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΟΥ ΛΑΣΚΑΡΕΩΣ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ*. Ομοίως σε κεφαλαία είναι και οι τίτλοι όλων των επόμενων κεφαλαίων. Δεν υπάρχει αρίθμηση στις σελίδες ούτε και σχόλια στα περιεχόμενα.

Το πρώτο κεφάλαιο (βιβλίον πρώτον) αρχίζει με το *περί διαιρέσεως τῶν γραμμάτων*. Αρχικά δίνει τον ορισμό του γράμματος και έπειτα ακολουθούν τα: *περί συλλαβῆς, περί λέξεως, περί λόγου, περί ὀνόματος, περί γενῶν, περί εἰδῶν, περί ἀριθμῶν, περί πτώσεων, περί προσωδιῶν, περί ἄρθρου* και *περί τῆς διαίρεσεως τῶν ὀνομάτων*. Στη συνέχεια παρουσιάζει τις πέντε κλίσεις ισοσύλλαβων και πέντε

⁶ Η λέξη ΓΡΑΜΜΑΤΗΚΗΣ αναγράφεται έτσι ακριβώς, χωρίς να γνωρίζουμε αν πρόκειται για τυπογραφικό/ορθογραφικό λάθος ή αν είναι γραμμένη με αυτό τον τρόπο για κάποιο λόγο.

συνηρημένων ονομάτων. Ακολουθούν τα κεφάλαια *περί τῶν συναιρέσεων καὶ κράσεων, περί τῶν ἀριθμητικῶν ὀνομάτων καὶ περί τῶν καταλήξεων τῶν ἐπιθέτων*.

Στη συνέχεια ακολουθεῖ το κεφάλαιο *ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΡΗΜΑΤΟΣ* όπου αρχικά παραθέτει τον ορισμό του ρήματος και συνεχίζει με τα οκτώ παρεπόμενά του: εγκλίσεις, γένη, εἶδη, σχήματα, αριθμούς, πρόσωπα χρόνους και συζυγίες. Ακολουθούν οι ἑξι συζυγίες βαρύτονων ρημάτων όπου κατατάσσει τα ρήματα ανάλογα με την κατάληξή τους. Συνεχίζει σε ξεχωριστό κεφάλαιο που επιγράφεται *ΡΗΜΑ ΟΡΙΣΤΙΚΟΝ ΕΝΕΡΓΗΤΙΚΟΝ ΣΥΖΥΓΙΑΣ ΠΡΩΤΗΣ ΤΩΝ ΒΑΡΥΤΟΝΩΝ*. Συνεχίζοντας με τους χρόνους ρημάτων παραθέτει το *ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΣΥΓΓΕΝΕΙΑΣ ΤΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΟΛΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΜΕΤΑΒΟΛΩΝ ΦΩΝΗΝΤΩΝ ΚΑΙ ΔΙΦΘΟΓΓΩΝ ΚΑΙ ΠΕΡΙ ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΥ ΤΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΚΑΙ ΤΙΝΩΝ ΚΑΝΟΝΩΝ ΑΝΑΓΚΑΙΩΝ*, όπου εξηγεί το πώς σχηματίζονται οι χρόνοι και επιπλέον περιέχει και παραδείγματα. Ακολουθούν τα κεφάλαια: *ΠΕΡΙ ΑΝΤΩΝΥΜΙΩΝ*, *περί ἐπιρρήματων*, *περί συνδέσμων*, *περί των εἰδῶν τῶν παραγῶγων*, *περί πατρωνυμικοῦ*, *περί συγκριτικοῦ*, *περί ὑπερθετικοῦ*, *περί ὑποκοριστικοῦ*, *περί ῥηματικοῦ*, *περί προσωδιῶν*, *περί στιγμῆς*, *περί τόπων των τόνων*, *περί των προθέσεων* (μονοσυλλάβων, δισυλλάβων). Κλείνει με τη φράση «Τέλος τῆς ἐπιτομῆς».

Επόμενα ἔργα που περιέχονται εἶναι τα *ΠΕΡΙ ΠΑΘΩΝ ΤΩΝ ΛΕΞΕΩΝ ΕΚ ΤΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΟΥ ΤΡΥΦΩΝΟΣ* όπου αναλύει πέντε πάθη λέξεων (πλεονασμός, ἔνδεια, μετάθεσις, μετάληψις, τμήσις), *ΠΕΡΙ ΑΝΩΜΑΛΩΝ ΡΗΜΑΤΩΝ ΚΑΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΟΝ* όπου παραθέτει ανώμαλα ρήματα αλφαβητικά και τελευταία τα κεφάλαια *ΠΕΡΙ ΠΝΕΥΜΑΤΩΝ* και *περί διφθόγγων*. Κλείνει με τη φράση: «Τέλος σὺν θεῷ ἀγίῳ τοῦ περί πνευμάτων» και στο κάτω μέρος της σελίδας υπάρχει το ὄνομα του εκδότη με χρονολογία.

3.1.5 Ἐρωτήματα - Δημητρίου Χαλκοκονδύλη

Ἡ τρίτη κατὰ χρονολογική σειρά ἐκδοσης εἶναι τα Ἐρωτήματα του Δημητρίου Χαλκοκονδύλη. Στην ἐκδοση που μελετήθηκε υπάρχει στην πρώτη σελίδα ετικέτα της Γενναδείου Βιβλιοθήκης, στην οποία και ανήκει το αντίτυπο, με χρονολογία του 1495 και ὄνομα εκδότη Ulrich Scinzenzeler, με τίτλο *Erotemata synoptica octo partium orationis: Moscopuli erotemata de prosodia: Corinthus de dialectis*, τα οποία και περιέχονται στον συγκεκριμένο τόμο. Ξεκινά με ἓνα σημεῖωμα δύο σελίδων όπου αναφέρει ενδεικτικά λάθη και το πού ακριβῶς εντοπίζονται (... ἐυρισκόμενα σφάλματα ἔν ταύτη περιέχονται...). Στη συνέχεια παραθέτει τον τίτλο *Δημητρίου Χαλκοκονδύλου ἐρωτήματα συνοπτικά τῶν ὀκτώ τοῦ λόγου μερῶν μετὰ τινῶν χρησίμων κανόνων*.

Αποτελείται από εξήντα σελίδες περίπου με την αρίθμηση κάτω δεξιά της σελίδας όπως και στου Χρυσολωρά α i, α ii, α iii κτλ. Αυτό που παρατηρείται από την αρχή είναι ότι στο περιθώριο υπάρχουν χειρόγραφες σημειώσεις.

Αρχίζει με τα κεφάλαια: *περί διαιρέσεως τῶν γραμμάτων, περί συλλαβῆς, περί προσωδιῶν, περί τόνων, περί χρόνων, περί πνεύματος, περί παθῶν, περί τῶν του λόγου μερῶν, περί γενῶν, περί εἰδῶν, περί σχημάτων, περί ἀριθμῶν, περί πτώσεων, περί ἄρθρου και περί ἄρθρων προτακτικῶν και υποτακτικῶν και περί ὀνόματος*. Συνεχίζει με τις κλίσεις των ουσιαστικῶν όπου παρουσιάζει πέντε κλίσεις ισοσύλλαβων ουσιαστικῶν και μετά ακολουθούν παραδείγματα κλίσης αρσενικῶν, θηλυκῶν και ουδέτερων σε χωριστά κεφάλαια το καθένα. Ἐπειτα παραθέτει πέντε κλίσεις συνηρημένων με θεωρία στο τέλος και στη συνέχεια παρουσιάζει τα *περί ἀριθμητικῶν ὀνομάτων και περί τῶν καταλήξεων τῶν ἐπιθέτων*.

Το ἐπόμενο κεφάλαιο του ρήματος ξεκινά με τον ορισμό (ὅπως και στην γραμματική του Μοσχόπουλου) που απαντά στην ἐρώτηση «τί ἐστὶ ρῆμα; μέρος του λόγου ἄπτωτον ἐν ἰδίῳ μετασχηματισμοῖς διαφόρους χρόνους δηλοῦν μετ' ἐνεργίας ἢ πάθους ἢ οὐδετέρου». Προηγείται η θεωρία για τον σχηματισμὸ των ρημάτων (ασυναίρετων και συνηρημένων) και μετά τις συζυγίες σε ενεργητική και παθητική φωνή ακολουθούν οι ἐγκλίσεις σε ὅλους τους χρόνους και οι φωνές με σχετικά παραδείγματα. Στη συνέχεια ἐξηγεί τη σημασία των χρόνων και συνεχίζει με τα περισπώμενα, παθητικά και μέσα ρήματα. Ακολουθούν τα ρήματα εις -μι με παραδείγματα χρονικῶν αντικαταστάσεων σε κάθε ρήμα που δεν απαντοῦν σε ἄλλες γραμματικές. Συνεχίζει με το υπαρκτικό *ἐμί* το ἀπαρέμφατο και τη μετοχή του.

Στη συνέχεια παραθέτει τους κανόνες των κλίσεων ουσιαστικῶν χωρίς τίτλο κεφαλαίου ἢ κάποιον ἐμφανή διαχωρισμὸ παραγράφου. Ακολουθούν κανόνες τονισμού και κανόνες σχηματισμοῦ των χρόνων σε κάθε ἐγκλιση και διάθεση. Συνεχίζει με τα: *περί ἀντωνυμίας, περί προθέσεως, περί συνδέσμου, περί πατρωνυμικοῦ, περί συγκριτικοῦ και ὑπερθετικοῦ, περί παρωνύμου και ρηματικοῦ και περί ἀνωμάτων ρημάτων*, αλφαβητικά. Εκεί που τελειώνουν αλφαβητικά τα ἀνώμαλα ρήματα ὑπάρχει μία παράγραφος που ἐχει σβηστεί με ἓνα (×), πιθανότατα ἀπὸ χέρι αντιγραφέα ἢ ἐκδότη, και το οποίο ὅπως φαίνεται εἶναι κομμάτι κάποιου ἄλλου κεφαλαίου που λανθασμένα ἐχει βρεθεῖ ἐκεῖ. Περνᾶ στο *περί συντάξεως τῶν προθέσεων και περί συνθέσεως αὐτῶν* και κλείνει με τη λέξη «ΤΕΛΟΣ.» και τελεία.

3.1.6 Γραμματική Εἰσαγωγή - Θεόδωρου Γαζή

Η τέταρτη και τελευταία ὑπὸ ἐξέταση γραμματική εἶναι του Θεόδωρου Γαζή, αποτελούμενη ἀπὸ τέσσερα μέρη τα οποία ονομάζει «βιβλία». Μελετήθηκε η ἐκδοση του 1801 με τίτλο *ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΤΟΥ ΓΑΖΗ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗΣ ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ ΒΙΒΛΙΑ ΤΕΣΣΑΡΑ*. Δεν εἶναι σε μορφή ἐρωτημάτων, ἐχει τίτλους παραγράφων και ακολουθεῖ ἐνιαίῳ

κείμενο. Περιέχει αρίθμηση σελίδων εναλλάξ άλλοτε πάνω δεξιά και άλλοτε πάνω αριστερά. Κάτω δεξιά υπάρχει η λέξη από την οποία αρχίζει η επόμενη σελίδα.

Στο πρώτο μέρος «ΒΙΒΛΙΟΝ ΠΡΩΤΟΝ» αρχίζει με τη διαίρεση των γραμμάτων, χωρίς τίτλο, συνεχίζει με τα *περί προσωδιῶν*, *ΠΕΡΙ ΑΡΘΡΟΥ*, *ΠΕΡΙ ΟΝΟΜΑΤΟΣ* και *περί κλίσεως* όπου παρουσιάζει πέντε κλίσεις περιττοσύλλαβων. Στη συνέχεια παρουσιάζει τα πάθη των φωνηέντων και τα οκτώ είδη των ονομάτων (αριθμητικά, πατρωνυμικά, συγκριτικά, υπερθετικά, υποκοριστικά, κτητικά, παρώνυμα και ρηματικά). Ακολουθεί το *ΠΕΡΙ ΡΗΜΑΤΟΣ* με πέντε ρηματικές κλίσεις σε όλους τους χρόνους σε ενεργητικά παθητικά και μέσα. Ακολουθούν τα εις –μι ρήματα σε όλους τους χρόνους και διαθέσεις. Περιέχει σημείωση (Γαζής 1801: 171) με τη λέξη «+ Έπείσακτον» και πριν από αυτό έχει ως σύμβολο έναν σταυρό με την έννοια του επισυναπτόμενου κάτι το οποίο δεν έχει παρατηρηθεί σε άλλη γραμματική. Μετά τη θεωρία κλίνεται σε όλους τους χρόνους και εγκλίσεις το ρήμα *τύπτω*. Συνεχίζει με τα περισπώμενα ρήματα και τα πάθη των φωνηέντων τους. Ακολουθούν τα *ΠΕΡΙ ΜΕΤΟΧΗΣ*, *ΠΕΡΙ ΑΝΤΩΝΥΜΙΑΣ*, *ΠΕΡΙ ΠΡΟΘΕΣΕΩΣ*, *ΠΕΡΙ ΕΠΙΡΡΗΜΑΤΟΣ* και *ΠΕΡΙ ΣΥΝΔΕΣΜΟΥ*. Το πρώτο μέρος (37 σελίδες) ολοκληρώνεται με τη φράση «Τέλος τοῦ πρώτου».

Στο δεύτερο μέρος (ΒΙΒΛΙΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟΝ) προτάσσει μια ανάλυση των δεδομένων του προηγούμενου κεφαλαίου από την αρχή της γραμματικής, ξεκινώντας από τους φθόγγους. Περνά στα *περί συλλαβῆς*, *περί λέξεως*, *περί λόγου*, *περί προσωδίας*, *περί τῶν μερῶν τοῦ λόγου*. Ακολουθούν τα μέρη του λόγου (όνωμα, ρηματικό κ.τ.λ.). Παρουσιάζει πέντε κλίσεις ονομάτων με παραδείγματα, τα αριθμητικά, και τα *Κοινά των κλίσεων απασῶν* π.χ. κανόνας ότι όλων η γενική πληθυντικού λήγει σε –ων. Συνεχίζει με τις ιδιαιτερότητες, το «ἴδιον», όπως αναφέρει χαρακτηριστικά της κάθε κλίσης. Στη συνέχεια παρουσιάζει τα *περί συνηρημένων*, *περί των συγκοπῆν πασχόντων*, *περί ἐταιρόκλιτων*, *περί ρήματος*, όπου παραθέτει τα κοινά των τεσσάρων συζυγιών και ακολουθεί ο σχηματισμός των χρόνων, ενεργητικών, μέσων και παθητικών. Συνεχίζει με τα κοινά που παρουσιάζουν οι κλίσεις και το «ἴδιον», επίσης της κάθε κλίσης. Συνεχίζει με ενεργητικά, παθητικά και μέσα εις –μι παραθέτοντας παράλληλα και τα παραδείγματά τους. Ακολουθούν τα κοινά που παρουσιάζονται «ἀπασῶν τῶν ἐγκλίσεων» σε όλους τους χρόνους και τις διαθέσεις. Στη συνέχεια παρουσιάζει τα ἐφετικά που ορίζει ως ἀκλιτα ρήματα π.χ. *μαθητιῶ*, *τομιῶ*, *βασιλειῶ* και τέλος παρουσιάζει τα: *περί μετοχῶν*, *περί ἄρθρων*, *περί τῶν ἀντωνυμιῶν*, *περί των πρωτοτύπων*, *περί των προθέσεων*, *περί ἐπιρρημάτων* και *περί συνδέσμων* (σελίδες 38-99). Το δεύτερο μέρος ολοκληρώνεται με τη φράση «Τέλος τοῦ δευτέρου».

Στο τρίτο μέρος (ΒΙΒΛΙΟΝ ΤΡΙΤΟΝ) ασχολείται με τον τονισμό όλων των μερών της γραμματικής. Αρχίζει με τα: *περί προσωδίας*, *περί ποσότητας* και *περί ὀρθογραφίας*, *περί συλλαβῆς*, καθώς και τους τόπους της οξείας, της περισπωμένης

και των πνευμάτων. Συνεχίζοντας παρουσιάζει τα κεφάλαια: τόνοι ονόματος και τόνοι ρήματος. Έπειτα περνά στους τόνους και τους χρόνους μετοχών, άρθρων, αντωνυμιών, εγκλινόμενων, επιρρημάτων και συνδέσμου. Συνεχίζει με τα *περί πνεύματος, περί ὀρθογραφίας*, παρουσιάζει την τροπή φωνηέντων, τα παραληκτικά των χρόνων και εγκλίσεων, τους ὀρθογραφικούς τόπους και κοινούς τόπους των μερών του λόγου και τέλος τον διπλασιασμό των συμφώνων (σελίδες 100-179). Το τρίτο μέρος ολοκληρώνεται με τη φράση «Τέλος του Τρίτου».

Το τέταρτο κεφάλαιο (BIBLION TETARTON) αφορά στη σύνταξη: «Λοιπόν δέ περί Συντάξεως τῶν τοῦ Λόγου Μερῶν εἰπεῖν». Περιλαμβάνει κυρίως τη θεωρία ξεκινώντας από το στοιχείο (ὄρος στοιχείου, αμετάβολα, μετάθεση), περνά στη συλλαβή, στη λέξη (πλεονασμός, ἔλλειψις, μετάθεσις, δύναμις, ἀνάλογον, βαρβαρισμός). Κάνει τον διαχωρισμό κατά πτώσιν, γένος, πρόσωπον, ἐπίρρημα, σύνδεσμο, ἀντωνυμία, ρήμα, μετοχή, σύμπτωσιν καθώς και πρόσωπο ἀντωνυμίας ἐπί ρήματος, γένος ἐπ' ὀνόματος, χρόνους ἐπί μετοχῆς. Συνεχίζει με το ἀπαρέμφατο, τη διάθεση, το πρόσωπο, το εὔ συντάσσειν του ονόματος, το ἐπίθετο, το ὡς προς τι συντάσσεται (τα ἀντικείμενα) με ὅλα τα μέρη και τα συγκείμενα (σελίδες 180-259). Το τέταρτο και τελευταίο μέρος ολοκληρώνεται με τη φράση «Τέλος τοῦ Τετάρτου τῆς Θεοδώρου Γραμματικῆς Εἰσαγωγῆς».

3.2 Συγκριτική ἀνάλυση

Γενικές ομοιότητες

Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τις παραπάνω καταγραφές των εγχειριδίων, αὐτά δεν περιλαμβάνουν μόνο το καθαυτό μέρος της γραμματικῆς ὕλης καθώς οι συγγραφείς ἔχουν μία αρκετά διευρυμένη οπτική ὡς προς το τι υλικό θα πρέπει να ἐντάσσεται. Αὐτό ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα να ἐμφανίζονται ἀφιερωματικοὶ λόγοι στην ἀρχή, κατάλογοι ρημάτων ἀλλὰ και ἔργα ἄλλων συγγραφέων, πιθανότατα για ἐξάσκηση των χρηστῶν. Παρατηρώντας τα πολὺ γενικὰ χαρακτηριστικὰ των γραμματικῶν των τεσσάρων συγγραφέων που μελετήθηκαν, αὐτὰ σχετίζονται με τυπογραφικῆς και συγγραφικῆς φύσεως διαφορές και ομοιότητες. Αρχικὰ ἐντοπίζονται διαφορές στην ἀρίθμηση των σελίδων. Στου Χρυσολωρὰ ο ἀριθμὸς των σελίδων σημειώνεται κεντρικὰ στο πάνω μέρος της σελίδας και κάτω δεξιὰ καταγράφονται τα υποκεφάλαια με ἀρίθμηση (a i, a ii, a iii). Ομοίως στου Χαλκοκονδύλη η ἀρίθμηση βρίσκεται κάτω δεξιὰ της σελίδας ὅπως και στου Χρυσολωρὰ (a i, a ii, a iii). Στου Γαζή η ἀρίθμηση των σελίδων γίνεται ἐναλλάξ ἄλλοτε πάνω δεξιὰ και ἄλλοτε πάνω ἀριστερά. Κάτω δεξιὰ ὑπάρχει η λέξη ἀπὸ την οποία ἀρχίζει η ἐπόμενη σελίδα. Ἀντιθέτως ο Λάσκαρις δεν ἔχει καθόλου ἀρίθμηση. Η ἀρίθμηση των σελίδων ἐνδέχεται να εἶναι προσθήκη των τυπογράφων. Επίσης του Λάσκαρι και του Γαζή δεν περιέχουν σημειώσεις στα περιθώρια οι οποίες συνήθως γίνονταν ἀπὸ τους ἐκδότες

ή υπήρχαν ήδη από τους αντιγραφείς που είχαν αντιγράψει στο παρελθόν τα χειρόγραφα των γραμματικών.

Αναφορικά με τη γενική δομή τους, αυτή είναι παρόμοια σε όλες τις γραμματικές. Ωστόσο, διαφοροποιούνται σε κάποια σημεία ως προς την ακολουθία των κεφαλαίων ή τους σχετικούς τίτλους, οι οποίοι μάλιστα παρουσιάζονται άλλοτε με μικρά και άλλοτε με κεφαλαία γράμματα (εδώ παρατίθενται με τον ίδιο τρόπο που παρουσιάζονται στην κάθε γραμματική). Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο όρος «κεφάλαιο» δεν απαντάται σε καμία γραμματική, αλλά χρησιμοποιείται εφεξής για λόγους κατανόησης. Έτσι, πριν το κεφάλαιο που αφορά στο ρήμα παρατηρείται ότι δεν ακολουθούν όλες οι γραμματικές την ίδια δομή. Στο σημείο μεταξύ των κεφαλαίων του ονόματος και του ρήματος, σε κάποιες γραμματικές παρεμβάλλονται άλλα κεφάλαια, ενώ σε άλλες τα αντίστοιχα κεφάλαια βρίσκονται στο τέλος της γραμματικής. Συγκεκριμένα, στο αμέσως επόμενο κεφάλαιο του *περί ονόματος* ο Γαζής αναλύει τα πάθη των φωνηέντων και την κλίση αριθμητικών, παρουσιάζοντας και τα είδη των επιθέτων. Ομοίως και ο Λάσκαρης ακολουθεί περίπου την ίδια δομή με τον Γαζή. Ο Χαλκοκονδύλης δεν συμπεριλαμβάνει πάθη φωνηέντων και περνά απευθείας στην κλίση αριθμητικών και κάποιων επιθέτων. Τέλος, ο Χρυσολωράς μετά την κλίση των ονομάτων έχει μόνο τα πάθη των φωνηέντων, προχωρώντας εν συνεχεία στο ρήμα. Στον Γαζή και στον Χρυσολωρά δεν υπάρχει χωριστή κατηγορία για το επίθετο αλλά τα κατατάσσει στα ουσιαστικά ανάλογα με τις καταλήξεις τους.

Περί διαίρεσης των γραμμάτων

Αρχικά παρουσιάζονται σε όλες τις γραμματικές τα 24 γράμματα της αλφαβήτου τα οποία ονομάζονται και στοιχεία. Στη συνέχεια διαιρούνται σε φωνήεντα και σύμφωνα, εφτά φωνήεντα και δεκαεφτά σύμφωνα. Τα φωνήεντα διακρίνονται σε: μακρά **η, ω**, βραχεία **ε, ο** και δίχρονα **α, ι, υ**. Ακολουθούν οι δίφθογγοι: έξι κύριες **αι, αυ, ει, ευ, οι, ου** και πέντε καταχρηστικές **α, η, ου, υ, ω**. Διακρίνονται τα δεκαεφτά σύμφωνα σε ημίφωνα και άφωνα (οκτώ ημίφωνα: **ζ, ξ, ψ, λ, μ, ν, ρ, σ**, τα οποία χωρίζονται σε διπλά **ζ, ξ, ψ**, αμετάβολα **λ, μ, ν, ρ** και το **σ** και εννέα άφωνα: **β, γ, δ** (μέσα), **κ, π, τ** (ψιλά) και **θ, φ, χ** (δασέα).

Σε αυτό τον γενικό διαχωρισμό συμφωνούν και οι τέσσερις συγγραφείς. Οι διαφορές που υπάρχουν εντοπίζονται κυρίως στον τρόπο γραφής και διατύπωσης. Ως προς την ανάλυση, πιο λεπτομερής σε αυτό το πρώτο κεφάλαιο παρουσιάζεται η γραμματική του Χαλκοκονδύλη και λακωνικότερη του Γαζή. Σε ό,τι αφορά διαφορές περιεχομένου σε κάποια σημεία δίνονται περισσότερες λεπτομέρειες οι οποίες όμως δεν επηρεάζουν την κατανόηση του βασικού νοήματος. Ο Χρυσολωράς και ο Γαζής ονομάζουν τα **λ, μ, ν, ρ** «υγρά» σύμφωνα ενώ ο Λάσκαρης και ο Χαλκοκονδύλης δεν αναφέρουν τον όρο «υγρά», αλλά τα καλούν «αμετάβολα». Ο Χαλκοκονδύλης σε αντίθεση με τους υπόλοιπους κάνει μεγαλύτερη ανάλυση για τα μέσα σύμφωνα και

εξηγεί ποια αντιστοιχούν στα ψιλά και στα δασέα π.χ. το **β** είναι μέσο του **π** και του **φ**, το **γ** είναι μέσο του **κ** και του **χ**, το **δ** μέσο του **τ** και του **θ**.

Περί συλλαβής

Με την ίδια ακριβώς διατύπωση «Συλλαβή εστί συνέλευσις δύο γραμμάτων» δίνεται ο ορισμός και στις τέσσερις γραμματικές. Ορίζουν την συλλαβή και σημειώνουν τις διακρίσεις της: μακρά, βραχεία και κοινή. Ο Χαλκοκονδύλης και ο Χρυσολωράς είναι πιο αναλυτικοί και δίνουν στοιχεία για το πότε η συλλαβή είναι φύσει και θέσει μακρά. Επιπλέον ο Χαλκοκονδύλης αναλύει ποια συλλαβή είναι μακρά, βραχεία ή κοινή, κάτι το οποίο στους άλλους δεν αναφέρεται. Στον Γαζή δεν υπάρχει καθόλου το *περί συλλαβής* στο πρώτο βιβλίο αλλά την αναλύει στο δεύτερο όπου παραθέτει τον ορισμό και τους τόπους της.

Περί λέξεως

Οι Χρυσολωράς, Χαλκοκονδύλης και Λάσκαρις, προκειμένου να υποδείξουν τη λέξη ως το μικρότερο γλωσσικό στοιχείο το οποίο μπορεί να σταθεί και μόνο του στο λόγο, παραθέτουν τον ορισμό της λέξεως, οι μεν Χρυσολωράς και Χαλκοκονδύλης (ο οποίος Χαλκοκονδύλης το τοποθετεί σε διαφορετικό σημείο) ως «μέρος σημαντικόν ἐλάχιστον τοῦ κατὰ σύνταξιν λόγου» και ο Λάσκαρις, παρομοίως, με μία μικρή παράφραση, ως «μέρος ἐλάχιστον του συντακτικού λόγου». Ο Γαζής τοποθετεί το *περί λέξεως* στο δεύτερο βιβλίο, όπου, χωρίς να δίνει αντίστοιχα τον ορισμό της λέξης, περιγράφει τη σύνθεση του λόγου από λέξεις, των λέξεων από συλλαβές και των συλλαβών από γράμματα.

Περί Προσωδιῶν

Το κεφάλαιο *περί προσωδιῶν* απαντά σε όλες τις γραμματικές (ο Λάσκαρις τοποθετεί αυτό το κεφάλαιο σε άλλο σημείο). Ως προσωδιές εννοούνται τα τονικά σημάδια της γραφής που χρησιμοποιούνται για τη σωστή προφορά των λέξεων χωρίς να περιέχονται και σημεία στίξης. Ο Λάσκαρις, ο Χρυσολωράς και ο Χαλκοκονδύλης αναφέρουν δέκα σύμβολα «προσωδιάς»: οξεία, βαρεία, περισπωμένη, μακρά, βραχεία, δασεία, ψιλή, απόστροφος, υφέν και υποδιαστολή. Μάλιστα κάνουν έναν επιπλέον διαχωρισμό των δέκα προσωδιῶν σε τέσσερις υποκατηγορίες: τους τόνους, τους χρόνους, τα πνεύματα και τα πάθη καθώς επίσης και τους τόπους στους οποίους χρησιμοποιούνται δηλαδή σε ποια συλλαβή μπαίνει το καθένα. Ο Χαλκοκονδύλης και ο Χρυσολωράς ως προς τον τρόπο γραφής είναι πιο αναλυτικοί. Ο Γαζής περιέχει μόνο τις οχτώ δεν αναφέρει τη μακρά και τη βραχεία και την υποδιαστολή την ονομάζει και διαστολή.

Στη γραμματική του Χαλκοκονδύλη οι προσωδιές εμφανίζονται με διαφορετική μορφή, ο διαχωρισμός δηλαδή γίνεται σε χωριστές παραγράφους ως εξής:

Περί τόνων: όπου αναφέρει τρεις τόνους: οξεία, βαρεία και περισπωμένη, καθώς και τους τόπους των τόνων δηλαδή σε ποια συλλαβή τοποθετούνται (λήγουσα, παραλήγουσα, προπαραλήγουσα).

Περί χρόνων: όπου παρουσιάζει τη μακρά και τη βραχεία συλλαβή και εξηγεί που χρησιμοποιείται η καθεμία.

Περί πνεύματος: όπου αναφέρει τα δύο πνεύματα, τη δασεία και την ψιλή και τους τόπους στους οποίους χρησιμοποιούνται.

Περί παθῶν: όπου παρουσιάζει τρία πάθη, την απόστροφο, το υφέν και την υποδιαστολή, εξηγεί τι είναι το καθένα και πώς χρησιμοποιείται.

Περί λόγου

Στο *περί λόγου* δίνεται αρχικά ο ορισμός του λόγου από τον Χρυσολωρά και τον Λάσκαρι ως «λέξεων σύνθεσις διάνοιαν αὐτοτελή δηλοῦσα». Ο Χαλκοκονδύλης περνά κατευθείαν στην ανάλυση των μερών του λόγου χωρίς ορισμό και ο Γαζής στο δεύτερο βιβλίο του κάνει μια διαφορετική και πάλι ανάλυση επισημαίνοντας ότι ο λόγος αποτελείται από τις λέξεις. Σε όλες τις γραμματικές παρουσιάζονται τα οκτώ μέρη του λόγου, πέντε κλιτά και τρία άκλιτα: όνομα, ρήμα, μετοχή, άρθρο, αντωνυμία, πρόθεση, επίρρημα, σύνδεσμος. Ο Χαλκοκονδύλης όπως και στις προσωδίες αναλύει το κάθε μέρος σε ξεχωριστές παραγράφους.

Περί ἄρθρου

Τα άρθρα αναφέρονται και στις τέσσερις γραμματικές ως προτακτικά και υποτακτικά. Επίσης, μαζί αναφέρονται το γένος, ο αριθμός και η πτώση με παραδείγματα για κάθε συνδυασμό. Σε καμία από τις υπό εξέταση γραμματικές δεν υπάρχει ιδιαίτερη ανάλυση, πιθανόν επειδή δεν κρίνεται σκόπιμη περαιτέρω εμβάθυνση.

Περί ὀνόματος

Με τον όρο *ὄνομα* δηλώνεται το ουσιαστικό και το επίθετο. Ο Χρυσολωράς, ο Λάσκαρις και ο Χαλκοκονδύλης αναφέρουν πέντε παρεπόμενα του ονόματος: το γένος, το είδος, το σχήμα, τον αριθμό και την πτώση, τα οποία αναλύονται σε ξεχωριστές παραγράφους. Ο Λάσκαρις και ο Χαλκοκονδύλης παρουσιάζουν επιπλέον και παραδείγματα, ενώ ο Χρυσολωράς μόνο τη θεωρία. Ο Γαζής διαφοροποιείται επιλέγοντας έναν διαφορετικό διαχωρισμό ως προς τον τρόπο παρουσίασης, ξεκινώντας από τα είδη των ονομάτων: κύριο, προσηγορικό, επίθετο, αναφορικό, ερωτηματικό και αριθμητικό (τα ίδια είδη ονομάτων παρουσιάζει και ο Χαλκοκονδύλης). Στη συνέχεια αναφέρει τα πέντε παρεπόμενα του ονόματος δίνοντας για το καθένα από ένα παράδειγμα. Είναι πιο συνοπτικός από τους υπολοίπους και ακολουθεί διαφορετικό τρόπο γραφής με λιγότερη ανάλυση.

Αναφορικά με τα παρεπόμενα περιλαμβάνονται τα εξής σε όλες τις γραμματικές (τα παραδείγματα που παρατίθενται είναι από τη γραμματική του Λάσκαρι):

Γένη: αρσενικό «άγαθός», θηλυκό «άγαθή», ουδέτερο «άγαθό», κοινό «άνθρωπος» και επίκοινο «ο άετός, η χελιδών» (μια μορφή και για τα δύο γένη).

Είδη: πρωτότυπο και παράγωγο «μέγας, μεγαλόψυχος»

Σχήματα: απλό, σύνθετο, παρασύνθετο «ίππος-Φίλιππος-Φιλιππίδης»

Αριθμοί: ενικός, δυικός, πληθυντικός

Πτώσεις: ονομαστική, γενική, δοτική, αιτιατική, κλητική. Την ονομαστική και την κλητική τις χαρακτηρίζουν ορθές ή ευθείες «όρθώ την ύσιν σημαίνουσιν» ενώ τις άλλες τρεις πλάγιες.

Περί κλίσεως των ονομάτων

Στις γραμματικές των Χρυσολωρά, Λάσκαρη και Χαλκοκονδύλη παρουσιάζονται συνολικά δέκα κλίσεις ονομάτων, πέντε ισοσύλλαβων και περιττοσύλλαβων που χωρίζονται σε κύρια π.χ. «Σωκράτης» και προσηγορικά π.χ. «άνθρωπος» και πέντε κλίσεις συνηρημένων⁷.

Στην **πρώτη κλίση** που περιέχονται ισοσύλλαβα αρσενικά με κατάληξη σε -ης και -ας κάποια από τα παραδείγματα που χρησιμοποιούνται είναι ίδια και κάποια διαφορετικά. Στον Χρυσολωρά συναντάμε τα «αίνειας, χρύσης, προφήτης», στον Λάσκαρι τα «Αίνειας, χρύσης, ληστής», στον Χαλκοκονδύλη τα «χρύσης, δεσπότης, πέρσης» και τέλος στον Γαζή τα «Αίνειας, χρύσης». Παρατηρούμε ότι το κοινό παράδειγμα σε όλους είναι «ο χρύσης», «ο Αίνειας» χρησιμοποιείται στις τρεις γραμματικές, ενώ τα υπόλοιπα είναι διαφορετικά. Παρατηρείται ότι ο «χρύσης», παρόλο που είναι κύριο όνομα, εμφανίζεται με μικρό, ενώ στη γραμματική του Χρυσολωρά ο «αίνειας» επίσης εμφανίζεται με μικρό ενώ στις άλλες γράφεται με κεφαλαίο.

Στη **δεύτερη κλίση** περιλαμβάνονται θηλυκά ισοσύλλαβα με κατάληξη σε -α και -η και τα περισσότερα από τα παραδείγματα που χρησιμοποιούνται είναι κοινά. Παρατηρούνται στον Χρυσολωρά τα «μοῦσα, τιμή, μαία, ημέρα, λήδα, δίψα», στον Λάσκαρι «μοῦσα, τιμή, μαία, ημέρα, λήδα, μάρθα, δίψα», στο Χαλκοκονδύλη «μαία, μούσα, τιμή, ημέρα, λήδα, δίψα, δόξα» και τέλος στον Γαζή «μαία, μοῦσα, τιμή, ημέρα και λήδα». Εδώ βλέπουμε ότι χρησιμοποιούνται από όλους τα ίδια

⁷ Σχετικά με τις κλίσεις των ονομάτων υπάρχουν αναφορές (Ευσταθίου 2007: 81) ότι παλαιότερα υπήρχαν καταγεγραμμένες 56 κλίσεις από τον Θεοδόσιο και τρεις κατά τον Roger Bacon, ενώ οι Χρυσολωράς, Λάσκαρις, Χαλκοκονδύλης και άλλοι γραμματικοί της εποχής τους υιοθετούν δέκα κλίσεις.

παραδείγματα και επιπλέον τα διαφορετικά που υπάρχουν στου Λάσκαρη είναι «η μάρθα» και στου Χαλκοκονδύλη «η δόξα». Επίσης και εδώ παρατηρείται ότι τα κύρια ονόματα «μαρθα και λήδα» γράφονται με μικρό.

Η **τρίτη κλίση** περιέχει ονόματα ισοσύλλαβα και από τις τρεις κλίσεις σε -ως και ουδέτερα σε -ων. Μεταξύ των τεσσάρων γραμματικών παρατηρείται ότι σε δύο υπάρχουν παραδείγματα με κατάληξη -ος και σε δύο με -ως. Στου Χρυσολωρά και στου Λάσκαρι συναντάμε τα «ο μενέλεως, η ἄλως, το εὐγεων», στου Χαλκοκονδύλη «ο λόγος, η ὁδός, το ξύλον» και στου Γαζή τα «ο θεός, η ὁδός, το καλόν».

Στην **τέταρτη κλίση** περιέχονται ονόματα και από τα τρία γένη αρσενικά και θηλυκά σε -ος και ουδέτερα σε -ον. Ο Χρυσολωράς χρησιμοποιεί τα «ο λόγος, η ὁδός, ο ἄνθρωπος, το ξύλον», ομοίως και ο Λάσκαρης τα «ο λόγος, η ὁδός, ο ἄνθρωπος, ο ἄετός, το ξύλον» με ένα επιπλέον παράδειγμα από του Χρυσολωρά το «ο ἄετός». Οι Χαλκοκονδύλης και Γαζής έχουν ακριβώς τα ίδια παραδείγματα «ο μενέλεως, η ἄλως, το εὐγεων» τα οποία οι Χρυσολωράς και Λάσκαρις ταξινομούν στην τρίτη κλίση. Μεταξύ τρίτης και τέταρτης κλίσης γίνεται μία διαφορετική ταξινόμηση το οποίο είτε πρόκειται για λάθος, είτε κάνει διαφορετική ταξινόμηση με βάση τις φωνολογικές καταλήξεις.

Στην **πέμπτη κλίση** περιέχονται πολλά παραδείγματα περιττοσύλλαβα και από τα τρία γένη που σχηματίζουν τη γενική σε -ος, δοτική σε -ι, αιτιατική σε -α. Οι γραμματικές των Χρυσολωρά, Λάσκαρη και Χαλκοκονδύλη χρησιμοποιούν πάρα πολλά παραδείγματα. Μεταξύ αυτών των παραδειγμάτων υπάρχουν πολλά που είναι κοινά σε όλες τις γραμματικές, αλλά υπάρχουν και αρκετά διαφορετικά. Παρατηρείται μεγάλη διαφορά στη γραμματική του Γαζή καθώς τα παραδείγματα που χρησιμοποιεί είναι ελάχιστα, ένα ανά περίπτωση. Κοινό παράδειγμα που υπάρχει σε όλες τις γραμματικές είναι «ο Αἴας, του Αἴαντος».

Κλίσεις συνηρημένων

Όπως προαναφέρθηκε, στις γραμματικές των Χρυσολωρά, Χαλκοκονδύλη και Λάσκαρι παρουσιάζονται πέντε κλίσεις συνηρημένων ονομάτων, ενώ αντιθέτως ο Γαζής τα περιλαμβάνει όλα στην πέμπτη κλίση, διακρίνοντάς τα σε πολυπαθή και ολιγοπαθή. Επιπλέον, ο Γαζής χρησιμοποιεί μεν τα παραδείγματα που χρησιμοποιούν και οι άλλοι, αλλά τα παρουσιάζει σε άλλη κατηγορία, στα πάθη φωνηέντων.

Συγκεκριμένα, η **πρώτη κλίση** περιλαμβάνει ισοσύλλαβα και περιττοσύλλαβα ονόματα και από τα τρία γένη, τα αρσενικά και τα θηλυκά σε -ης και τα ουδέτερα σε -ες ή -ος. Παρουσιάζονται δε και στις τέσσερις γραμματικές τα ίδια παραδείγματα: «ο Δημοσθένης, η ἀληθής, το τεῖχος». Η **δεύτερη κλίση** περιλαμβάνει ονόματα αρσενικά και θηλυκά σε -ις και ουδέτερα σε -ι. Και εδώ τα παραδείγματα που

χρησιμοποιούνται είναι κοινά σε όλες τις γραμματικές «ο ὄφισ, η πόλις, το σίνηπι». Η **τρίτη κλίση** περιέχει αρσενικά ονόματα που λήγουν σε -ευσ και σχηματίζουν γενική σε -έος στην κοινή π.χ. «βασιλεύς» και σε παλαιότερους τύπους η γενική σχηματίζεται στη μεν ιωνική σε -ηος και στη δε αττική σε -εως. Το όνομα ο βασιλεύς χρησιμοποιείται από όλους ως παράδειγμα. Η **τέταρτη κλίση** περιλαμβάνει θηλυκά σε -ω ή -ως που σχηματίζουν τη γενική σε -ους, «η λητώ, η αιδώς» και τα παραδείγματα υπάρχουν σε όλες τις γραμματικές. Η **πέμπτη κλίση** περιλαμβάνει ουδέτερα σε -ας ή -ρας, με παραδείγματα «το κρέας, το κέρας» τα οποία είναι κοινά σε όλους, με τη γενική σε -ατος και -αος, σε Ιωνική και Αττική κλίση αντίστοιχα (π.χ. του κέρατος και του κέραος).

Στο κεφάλαιο *περί κλίσεως ονομάτων* συναντάμε τις ίδιες κλίσεις μεταξύ των τεσσάρων γραμματικών με κοινά παραδείγματα σε όλες. Συγκεκριμένα στου Χρυσολωρά και στου Χαλκοκονδύλη παρουσιάζονται ομοιότητες γραφής, η γραμματική του Λάσκαρι διαφέρει στο ύφος, ενώ ο Γαζής είναι φαινομενικά ο λιγότερο αναλυτικός (καθώς όπως αναφέρθηκε παραπάνω χωρίζει τη γραμματική σε τέσσερα μέρη και κάποια πράγματα τα εξηγεί αναλυτικά σε επόμενο μέρος), με διαφορετικό τρόπο παρουσίασης.

Περί του ρήματος

Το ρήμα είναι το κεφάλαιο το οποίο καταλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος και στις τέσσερις γραμματικές. Ο σχολιασμός γίνεται ακολουθώντας τη σειρά με την οποία παρατίθενται τα στοιχεία στο κάθε βιβλίο.

Εδώ παρατηρούνται μεγάλες διαφορές κατ' αρχήν στον τρόπο που μας εισάγει ο κάθε συντάκτης στο κεφάλαιο του ρήματος αλλά και στη σειρά με την οποία παρουσιάζουν τις συζυγίες, τους χρόνους και τις κλίσεις. Στην προσπάθειά τους να αποδώσουν την έννοια του ρήματος αρχίζουν το κεφάλαιο με τον ορισμό: «μέρος λόγου ἄπτωτον, ἐνέργειαν ἢ πάθος σημαῖνον» (Χρυσολωράς). Στις τρεις γραμματικές του Χρυσολωρά, του Λάσκαρη και του Χαλκοκονδύλη, αφού δοθεί ο ορισμός του ρήματος, με κάποια μικρή παραλλαγή στον καθένα, συνεχίζουν με τις καταλήξεις του και ακολουθούν τα «παρεπόμενα» τα οποία είναι: οι εγκλίσεις, τα γένη, τα σχήματα, τα είδη, οι αριθμοί, οι θέσεις, τα πρόσωπα, οι χρόνοι και οι συζυγίες. Διαφορετική μέθοδο ακολουθεί ο Γαζής ο οποίος κάνει μεν την ίδια εισαγωγή για το τι είναι το ρήμα, αλλά μέσα σε αυτήν αναφέρει την ενέργεια και τα πάθη των ρημάτων χωρίζοντάς τα σε: ενεργητικό, παθητικό, μέσο, κοινόν, ουδέτερον, αυτοενεργητικόν και αυτοπαθητικόν.

Περνώντας στις εγκλίσεις παρατηρούμε ότι είναι οι ίδιες σε όλες τις γραμματικές όπως επίσης οι συζυγίες και οι χρόνοι. Τα παρεπόμενα του ρήματος αναλύονται και στις τέσσερις γραμματικές. Στις κλίσεις των ρημάτων είναι που εντοπίζονται οι περισσότερες διαφορές και κυρίως στο πώς κατηγοριοποιεί ο

καθένας τα ρήματα και με ποιον τρόπο τα αναλύει. Συνολικά παρουσιάζονται δεκατρείς συζυγίες ρημάτων, έξι βαρύτονων, τρεις περισπώμενων και τέσσερις συνηρημένων με κατάληξη σε -μι. Εδώ η διαφορά είναι και πάλι δομική στο πώς ο καθένας επιλέγει να ταξινομήσει το ρήμα στις διάφορες κατηγορίες του. Ο Χαλκοκονδύλης μέσα στην κάθε κλίση περιλαμβάνει το ενεργητικό, παθητικό και μέσο ρήμα και τα κλίνει όλα μαζί. Στου Χρυσολωρά και του Λάσκαρη ταξινομείται ανά διάθεση σε όλες τις κλίσεις. Ο Χρυσολωράς επιπλέον παραθέτει θεωρία αναλυτικότερη για όλους τους χρόνους και εξηγεί πώς σχηματίζεται το κάθε ρήμα. Ο Γαζής κάνει έναν τελείως διαφορετικό διαχωρισμό χωρίς να ξεκινά με θεωρία, περνά απευθείας στην κάθε κλίση (χρονική και διαθετική κλίση) και παρουσιάζει τα ρήματα που περιέχονται σε όλες τις διαθέσεις, ενεργητικά, παθητικά και μέσα. Ακολουθώντας διαφορετική ομαδοποίηση από τους υπολοίπους, αφού τα χωρίσει σε ενεργητικά, παθητικά και μέσα, κλίνει το κάθε παράδειγμα σε όλες τις εγκλίσεις και τους χρόνους ενώ απλώς παραθέτει τη μετοχή και το απαρέμφατο. Παρατηρείται ότι σε όλες τις γραμματικές χρησιμοποιούν κάποια κοινά παραδείγματα όπως λόγου χάρη στην πρώτη συζυγία των βαρυτόνων το ρήμα «τύπτω» ενώ τα υπόλοιπα ρήματα διαφέρουν.

Ακολουθεί σε όλες τις γραμματικές η κλίση συνηρημένων ρημάτων σε όλους τους χρόνους και εγκλίσεις σε ενεργητική και παθητική φωνή. Στη συνέχεια ακολουθούν τα *περί των εις -μι συνηρημένων ρημάτων* χρησιμοποιώντας ως παραδείγματα από κάθε συζυγία τα: «τίθημι, ἴστημι, δίδωμι, ζεύγνυμι» σε όλες τις γραμματικές. Παρουσιάζεται το υπαρκτικό ρήμα «εἰμί» με κλίση του σε όλους τους χρόνους. Επίσης, εξηγούν πώς σχηματίζεται και πώς μεταβάλλεται το κάθε ρήμα. Συνεχίζουν με την κλίση μετοχών σε όλους τους χρόνους, σε ενεργητική και παθητική φωνή καθώς και με τα απαρέμφατα που διακρίνονται σε ενεργητικά, παθητικά και μέσα. Έπειτα κλίνονται τα συνηρημένα ρήματα σε όλους τους χρόνους και τις εγκλίσεις σε ενεργητική και παθητική. Ακολουθούν περισπώμενα και συνηρημένα με παραδείγματα: α' συζυγίας «ποιέω-ποιώ», β' συζυγίας «βοάω-βώω» και γ' συζυγίας «χρυσόω- χρυσώ». Τα παραπάνω είναι κοινά και στις τέσσερις γραμματικές, αυτό που διαφέρει είναι η σειρά με την οποία τα παραθέτει ο καθένας καθώς και η αναλυτικότητα του κάθε συγγραφέα.

Στο τέλος της ενότητας του ρήματος παρεμβάλλεται σε κάποιες γραμματικές θεωρία για το ρήμα και συγκεκριμένα στου Λάσκαρι περί του σχηματισμού των χρόνων και της συγγένειάς τους καθώς και περιγραφή σε όλους τους χρόνους, στις συζυγίες και στις εγκλίσεις στην ενεργητική και παθητική φωνή και στα συνηρημένα. Κάτι αντίστοιχο υπάρχει και στη γραμματική του Χαλκοκονδύλη. Αντιθέτως ο Χρυσολωράς και ο Γαζής περνάνε απευθείας στα υπόλοιπα μέρη του λόγου χωρίς θεωρία.

Περί άντωνυμιών

Στο κεφάλαιο περί αντωνυμίας παρουσιάζονται ομοίως σε όλες τις γραμματικές πέντε είδη: πρωτότυπες ή προσωπικές, κτητικές, δεικτικές, επιταγματικές ή αναφορικές και σύνθετες. Παρατίθεται η κλίση τους κατά τον τρόπο των ονομάτων.

Περί προθέσεως

Προκειμένου να περιγράψουν ότι οι προθέσεις είναι άκλιτα μέρη του λόγου που μπαίνουν μπροστά από τα υπόλοιπα μέρη του λόγου ο Λάσκαρις και ο Χαλκοκονδύλης δίνουν παρόμοιο ορισμό: *λέξις προτιθεμένη πάντων τῶν τοῦ λόγου μερῶν ἔν τε τῇ συνθέσει και συντάξει*. Ακολουθούν δεκαοκτώ προθέσεις: ἕξι μονοσύλλαβες *έν, εἰς, ἔξ, συν, προς, προ* και δώδεκα (δύο δε και δέκα) δισύλλαβες *ἀμά, κατά, διά, μετά, παρά, ἀντί, ἐπί, περί, ἀμφί, ἀπό, ὑπό, ὑπέρ*. Ο Χρυσολωράς παραθέτει απευθείας τις προθέσεις χωρίς ορισμό, όπως και ο Γαζής, που παρουσιάζει τις ίδιες προθέσεις εξηγώντας επιπλέον ποιες οξύνονται και ποιες δασύνονται.

Περί ἐπιρρήματος

Σε δύο από τις τέσσερις γραμματικές, και συγκεκριμένα σε αυτές του Λάσκαρι και του Χαλκοκονδύλη, δίνεται αρχικά ο ορισμός: *ἐπιρρημα ἐστὶ μέρος λόγου ἄκλιτο κατά ρήματος λεγόμενον ἢ ἐπιλεγόμενον*. Ακολουθούν τα επιρρήματα ανά κατηγορία: *χρόνου, τόπου, ποιότητας, ποσότητας, αθροίσεως, παρακελαίσεως, διεραίσεως, εξαιρέσεως, τάξεως, ομοιόσεως, αποστάσεως, συγκρίσεως, επιτάσεως, ανέσεως ή (ανεχέσεως-Λάσκαρις), βεβαιώσεως, καταφάσεως, κατομόσεως, απωνώσεως, αρνήσεως, απαγορεύσεως, εικασμού, ερωτήσεως, δείξεως, κλήσεως, διασαφήσεως, θέσεως, σχετλιασμού, θαυμασμού, εκπλήξεως, θειασμού* (Λάσκαρις 1976). Τα ανωτέρω παραδείγματα απαντούν σε όλες τις γραμματικές, αν και διαφέρει ο τρόπος παράθεσής τους. Ο Χρυσολωράς και ο Γαζής δεν δίνουν ορισμό αλλά περνάνε κατευθείαν στην παρουσίαση των επιρρημάτων. Ο Γαζής παρουσιάζει ένα επιπλέον είδος επιρρήματος, το *εὐχῆς*, το οποίο δεν απαντά στους άλλους. Παρέπονται το είδος και το σχήμα.

Περί συνδέσμων

Στη συνέχεια παρουσιάζονται οι σύνδεσμοι ως άκλιτα μέρη του λόγου που συνδέουν προτάσεις με τον ορισμό: *σύνδεσμος ἐστὶ μέρος του λόγου ἄκλιτον συνδέον τα ἄλλα μέρη του λόγου εἰς διάνοιαν μετά τάξεως* και υπάρχουν στη γραμματική του Λάσκαρι και του Χαλκοκονδύλη. Ακολουθούν τα είδη των συνδέσμων τα οποία είναι ίδια σε όλες τις γραμματικές και οι σύνδεσμοι που ταξινομούνται στα ακόλουθα είδη: συμπλεκτικοί, διαζευκτικοί, συντακτικοί, παρασυντακτικοί, αιτιολογικοί, απορηματικοί, συλλογικοί, παραπληρωματικοί,

δυνητικοί, διακριτικοί ή επιλεκτικοί και εναντιωματικοί. Και εδώ ο Χρυσολωράς και ο Γαζής παραθέτουν τους ίδιους συνδέσμους χωρίς ορισμό.

Από αυτό το σημείο κι έπειτα οι γραμματικές διαφοροποιούνται ως προς τη δομή καθώς παρουσιάζονται διαφορετικά κεφάλαια όπως αναφέρθηκε και παραπάνω.

Στη γραμματική του Χρυσολωρά ακολουθούν *κανόνες καθόλου και μέρους* οι οποίοι αφορούν σε κανόνες τονισμού και στο τέλος προστίθεται ως χωριστό κεφάλαιο αλφαβητικός κατάλογος ανωμάτων ρημάτων.

Ο Λάσκαρης περιλαμβάνει τα *περί παραγώγων*, τα οποία παρουσιάζονται μόνο στη δική του γραμματική και κάνει λόγο για επτά είδη παραγώγων: πατρωνυμικό, κτητικό, συγκριτικό, υπερθετικό, υποκοριστικό, παρώνυμο και ρηματικό όπου εξηγεί από πού προέρχονται και πως σχηματίζονται. Ακολουθούν τα *περί ειδών ονομάτων*, *περί προσωδίων*, *περί στιγμής* και κλείνει τη γραμματική με τα *περί τόπων και χρόνων* τα οποία περιέχουν κανόνες τονισμού.

Στου Χαλκοκονδύλη υπάρχει μία επιπλέον κατηγορία παρώνυμων και ρηματικών ονομάτων, ακολουθεί κατάλογος ανωμάτων ρημάτων και τέλος έχει το κεφάλαιο *περί συντάξεως των προθέσεων*.

Η γραμματική του Γαζή καταλήγει στο πρώτο μέρος-βιβλίο με τους συνδέσμους. Όπως προαναφέρθηκε επειδή η γραμματική του αποτελείται συνολικά από τέσσερα μέρη-βιβλία, το δεύτερο ξεκινά από την αρχή με τους κανόνες των όσων αναφέρει στο πρώτο μέρος, το τρίτο περιέχει κανόνες τονισμού και ορθογραφία και το τέταρτο τη σύνταξη. Ο Γαζής, ενώ στο πρώτο κεφάλαιο-βιβλίο της γραμματικής του, εμφανίζεται πιο συνοπτικός σε σχέση με τους υπολοίπους, καταλήγει πολύ αναλυτικός λόγω των ανακεφαλαιώσεων της ύλης των προηγούμενων που προτάσσει σε κάθε νέο κεφάλαιο-βιβλίο από το δεύτερο και εξής. Όπως σημειώνει η Καραντζόλα (1998), ορμώμενη από μελέτη του Γ. Ηλιούδη του 1989, το πρώτο βιβλίο της γραμματικής του Γαζή, το περιεχόμενο του οποίου αντιστοιχεί στο περιεχόμενο του κυρίως μέρους των άλλων, είναι πιο συνοπτικό, σαν ένα είδος επιτομής της επιτομής.

3.3 Επιδράσεις από τον Διονύσιο Θράκα

Συγκρίνοντας τη γραμματική του Διονυσίου του Θράκα με τις υπό εξέταση γραμματικές, παρατηρείται ότι αυτές ακολουθούν τη δομή του Θράκα και περιέχουν αρκετά κοινά στοιχεία. Ξεκινώντας από την αρχή, ο Θράκας τοποθετεί τα *περί γραμματικής*, *ἀναγνώσεως*, *τόνου*, *στιγμής* και *ραψωδίας* πριν τα *περί στοιχείων* από το οποίο ξεκινάνε οι τέσσερις γραμματικές. Τα *περί τόνου* και *περί στιγμής*, ενώ

υπάρχουν στις άλλες γραμματικές, εδώ είναι ενσωματωμένα στο κεφάλαιο *περί προσωδιών* και δεν αποτελούν χωριστό κεφάλαιο.

Στη γραμματική του Θράκα παρουσιάζονται 26 είδη ονόματος *κύριον, προσηγορικών, επίθετον, προς τι ἔχον, ὡς προς τι ἔχον, ὀμόνυμον, συνόνυμον, διώνυμον, ἐπώνυμον, ἔθνικόν, ἐρωτηματικόν, ἀόριστον, ἀναφορικόν, ὁμοιοματικόν, δεικτικόν, ἀνταποδοτικόν, περιληπτικόν, ἐπιμεριζόμενον, περιεκτικόν, πεποιημένον, γενικόν, ἰδικόν, τακτικόν, ἀριθμητικόν, ἀπολελυμένον, μετουσιαστικόν*, τα οποία στις άλλες γραμματικές κατανέμονται ή χωρίζονται σε διαφορετικά κεφάλαια που περιέχουν κλιτά μέρη του λόγου, ενώ κάποια δεν αναφέρονται καθόλου π.χ. «διώνυμον»⁸ ή «πεποιημένον»⁹. Μεγάλη ομοιότητα παρατηρείται σε όλες τις γραμματικές στο κεφάλαιο *περί ρήματος* όπου χρησιμοποιούν όλες το παράδειγμα «τύπτω», ακολουθώντας την γραμματική του Θράκα. Άλλο ένα κοινό στοιχείο είναι ότι στο κεφάλαιο *περί συζυγίας* χρησιμοποιούνται ως παράδειγμα τα ίδια ρήματα, με τη διαφορά ότι ο Θράκας παρουσιάζει εφτά συζυγίες, ενώ οι άλλες γραμματικές περιέχουν μόνο τις έξι. Στην ουσία, τα ρήματα που περιέχει η έβδομη συζυγία, σε -ξω και -ψω, στις άλλες γραμματικές τοποθετούν τα σε -ξω στην τέταρτη και τα σε -ψω στην πρώτη συζυγία. Επίσης, δεν απαντώνται πουθενά παραδείγματα κλίσης ουσιαστικών και ρημάτων.

Η γραμματική του Θράκα, αν και χρησιμοποιήθηκε ως διδακτικό εγχειρίδιο, είναι πολύ περιληπτική σε αντίθεση με τις τέσσερις γραμματικές του 14^{ου} - 15^{ου} αι., οι οποίες συντάχθηκαν για τον ίδιο λόγο, αλλά είναι πιο αναλυτικές και παραθέτουν παραδείγματα, κάτι το οποίο δεν συμβαίνει στου Θράκα. Αυτό μάλλον οφείλεται στο ότι καθώς γράφτηκαν μεταγενέστερα, σε μία εποχή με διαφορετικές ανάγκες και απευθυνόμενες σε διαφορετικό κοινό, μετεξελίχθηκαν σε πιο αναλυτικές και προστέθηκαν επιπλέον στοιχεία. Παράλληλα, με την πάροδο του χρόνου και την εξέλιξη της γλώσσας, αφαιρέθηκαν κάποια από τα αρχικά στοιχεία που μετά από δεκατρείς σχεδόν αιώνες δεν είχαν πλέον καμία εφαρμογή π.χ. δεν συναντάται σε καμία γραμματική το *περί ραψωδίας* που περιέχεται στου Θράκα, καθώς δεν υπήρχε η ανάγκη ανάλυσης ραψωδιών.

Είναι σαφές ότι οι νέες γραμματικές συντάχθηκαν για να απαντήσουν στις νέες ανάγκες των καιρών. Η γραμματική του Θράκα προσέφερε βασικές αρχές γραμματικής, ήταν επαρκής για την εποχή που γράφτηκε και ίσως με σκοπό απλώς να καταγράψει, σε πρώτη φάση, κάποιους κανόνες και σε δεύτερη να χρησιμοποιηθεί στη διδασκαλία. Στην πορεία προστέθηκαν στοιχεία και εξελίχθηκαν οι γραμματικοί κανόνες και αυτό αποτυπώθηκε στις γραμματικές της αναγέννησης.

⁸ Διώνυμον: ἔστιν ονόματα δύο καθ' ἑνός κυρίου τεταγμένα οἷον Ἀλέξανδρος ὁ και Πάρις.

⁹ Πεποιημένον: ἔστιν το παρά τάς τῶν ἤχων ιδιότητος μιμητικῶς εἰρημένων οἷον φλοῖσβος, ρόϊζος, ὄρυμαγδός (Παπαδημητρόπουλος 2018: 29).

3.4 Σύγκριση διαφορετικών εκδόσεων του ίδιου συγγραφέα - αποκλίσεις

Προκειμένου να διαπιστωθούν τυχόν αποκλίσεις εξετάστηκαν συγκριτικά τρεις γραμματικές του ίδιου συγγραφέα σε διαφορετικές εκδόσεις. Συγκεκριμένα εξετάστηκαν τα *Έρωτήματα* του Χρυσολωρά στις εξής εκδόσεις: του 1482-1488 με εκδότη τον Bartolommeo di Libri σε μικρή μορφή τσέπης, η έκδοση του 1559 χωρίς όνομα εκδότη και η έκδοση του Άλδου Μανούτιου χωρίς χρονολογία έκδοσης.

Στις επανεκδόσεις οι διαφορές που παρατηρούνται δεν είναι κυρίως νοηματικές και περιεχομένου αλλά περισσότερο τυπογραφικής φύσεως και συγκεκριμένα στις γραμματοσειρές, τις οικογένειες γραμμάτων καθώς και τις τεχνικές, όπως για παράδειγμα στην παραγραφοποίηση. Στους προλόγους των εκδοτών γίνεται μνεία στους συγγραφείς αλλά και στον ίδιο τον εκδότη, ίσως για λόγους κοινωνικής προβολής, ωστόσο εδώ δεν εμφανίζονται σε όλες τις επανεκδόσεις αλλά μόνο στην Αλδινή. Συνοψίζοντας άλλα διαφοροποιά στοιχεία, μόνο στην έκδοση του 1559, στο τέλος της κάθε σελίδας υπάρχει η λέξη από την οποία αρχίζει η επόμενη. Επίσης, στην Αλδινή έκδοση και στην έκδοση του 1559 γίνεται διαφορετική παρουσίαση των κλίσεων των ουσιαστικών καθώς προλογίζει δέκα κλίσεις ουσιαστικών (πέντε απλά και ασυναίρετα 4 ισοσύλλαβα, 1 περιπτοσύλλαβα) ενώ στου Bartolommeo (1482) δεν αναφέρεται πουθενά ο αριθμός κλίσεων και παρατίθεται απευθείας η κλίση τους. Η έκδοση του Bartolommeo (μικρή γραμματική τσέπης) έχει λιγότερα παραδείγματα, όπως είναι αναμενόμενο, κρατά το βασικό νόημα αφαιρώντας τις πολλές λεπτομέρειες στη διατύπωση και το κείμενο είναι ενιαίο, χωρίς παραγράφους. Επίσης, σε κάθε νεότερη έκδοση γίνεται εμφανής ομαδοποίηση σε σχέση με το ενιαίο κείμενο π.χ. διαχωρισμός κεφαλαίων. Βασικό στοιχείο είναι ότι εντοπίζονται μεταξύ των τριών βιβλίων διαφορές στη διατύπωση αλλά και στην περιγραφή. Από την παλαιότερη στην πιο καινούρια έκδοση δεν προστίθενται νέα στοιχεία και το υλικό είναι σε όλες το ίδιο. Τέλος, παρατηρούμε ότι με τον καιρό διαφοροποιείται και το μέγεθος της γραμματικής. Η ιδέα αυτή του μικρού σχήματος βιβλίου - όγδοο, σύμφωνα με τον Davies (1995: 92), και σε συνδυασμό με το καλλιγραφικό τους πρότυπο, τον λεγόμενο Αλδινό πλάγιο χαρακτήρα, συνιστά μία από τις μεγαλύτερες καινοτομίες του Άλδου Μανούτιου, όχι μόνο λόγω του μικρού μεγέθους, αλλά κυρίως της χρήσης του, για μία κατηγορία κειμένων, που μέχρι τότε εκδίδονταν σε σχήμα δεύτερο ή τέταρτο.

Σε κάποια από τις γραμματικές και συγκεκριμένα στη μικρή γραμματική (τσέπης) παρατηρούνται κάποιες αστοχίες-λάθη τα οποία είναι είτε ορθογραφικά είτε τυπογραφικά, π.χ. (βαρυτόνων-βαριτόνων). Επίσης σε κάποιες σελίδες εντοπίζεται μία ασυνέχεια με μπερδεμένη αρίθμηση π.χ. (3-2-1), το οποίο είτε πρόκειται για τυπογραφικό λάθος είτε οφείλεται σε άγνοια του βιβλιοδέτη.

Τα λάθη που περιέχονται στα συγκεκριμένα βιβλία μπορούν να δικαιολογηθούν γενικά ως εξής. Καταρχάς, στα πρώτα χρόνια της τυπογραφίας τα λάθη ήταν πολύ συχνό φαινόμενο μιας και οι βιβλιοδέτες ενδέχεται να ήταν άτομα που δεν είχαν την τεχνογνωσία. Πολλές φορές οι τυπογράφοι δούλευαν σε περισσότερα από ένα βιβλία, επομένως η ενασχόληση με το κάθε βιβλίο δεν ήταν συνεχόμενη, γεγονός το οποίο αύξανε την πιθανότητα να γίνονται λάθη κατά την εκτύπωση του κειμένου. Τόσο οι επιμελητές όσο και οι εκδότες που δούλευαν με σκοπό το κέρδος σε πολύ πιεστικούς ρυθμούς επέφεραν αλλοιώσεις στο αρχικό κείμενο το οποίο προκαλούσε συχνά τη δυσφορία των συγγραφέων (Richardson2014: 72, 204).

Εξετάστηκαν επίσης δύο διαφορετικές εκδόσεις του Λάσκαρι. Η επετειακή έκδοση του 1976 και μία παλαιότερη του 1766. Η έκδοση του 1766 διαφέρει κατά πολύ στη μορφή σε σχέση με την πρώτη έκδοση καθώς αποτελείται από τέσσερα μέρη-βιβλία όπως του Γαζή. Από τις προηγούμενες εκδόσεις σε καμία δεν συναντάται αυτή η μορφή. Στο πρώτο μέρος βρίσκεται η κυρίως γραμματική με το περιεχόμενο της πρώτης έκδοσης, στο δεύτερο μέρος περιέχει κανόνες σύνταξης, στο τρίτο κανόνες περί ονόματος και ρήματος και το τέταρτο μέρος αναφέρεται στις διαλέκτους. Τα τρία τελευταία μέρη δεν εμφανίζονται στην πρώτη έκδοση.

Ενδεικτικά παρατηρούνται κάποιες διαφορές περιεχομένου οι οποίες εντοπίζονται στην κατηγοριοποίηση των ουσιαστικών. Συγκεκριμένα στην τρίτη κλίση αναφέρεται ότι περιέχονται ονόματα αρσενικά και θηλυκά σε -ως και ουδέτερα σε -ον, ωστόσο χρησιμοποιούνται τα παραδείγματα που στην έκδοση του 1976 κατατάσσονται στην τέταρτη κλίση «ο λόγος, η όδος, ο άνθρωπος, ο άετός, το ξύλον» και αυτά που βρίσκονται στην τέταρτη «ο μενέλεως, η ἄλως, το εὐγεων» τοποθετούνται αντιστρόφως στην τρίτη, γεγονός το οποίο και εδώ, όπως και σε άλλη περίπτωση, δεν γνωρίζουμε αν πρόκειται για λάθος τυπογραφικό ή αν έχει γίνει εσκεμμένα. Επίσης, στη δεύτερη κλίση τα επιπλέον παραδείγματα που υπάρχουν στην έκδοση του 1766 είναι τα κύρια ονόματα «Μάρθα» και «Ἀθηνᾶ».

4 Συμπεράσματα

Αντικείμενο μελέτης της παρούσας εργασίας αποτέλεσαν οι γραμματικές των Χρυσολωρά, Λάσκαρη, Χαλκοκονδύλη, Γαζή και Μοσχόπουλου, έργα που εγκαινίασαν την τυπογραφία με σκοπό να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες διδασκαλίας της αρχαίας ελληνικής γλώσσας στην Ιταλία, και που είχαν ευρεία χρήση και πληθώρα επανεκδόσεων από τους γνωστότερους εκδοτικούς οίκους της Ιταλίας. Οι συγγραφείς των γραμματικών αυτών ήταν οι καταλληλότεροι για τη σύνταξή τους τόσο λόγω της αίγλης που είχαν αποκτήσει με το έργο τους ως δάσκαλοι, όσο και επειδή ήταν φυσικοί ομιλητές της σύγχρονης ελληνικής γλώσσας και πολύ καλοί γνώστες της αρχαίας ελληνικής. Παρότι η αρχαία ελληνική δεν ήταν πλέον ομιλούμενη γλώσσα, οι παραπάνω βυζαντινοί λόγιοι είχαν εντυφίσει σε αυτήν συστηματικά, επομένως ήταν σε θέση να διδάξουν τη γραμματική στους Ιταλούς λόγιους, που είχαν, εκείνη την εποχή, ως αποκλειστικό στόχο να εμβαθύνουν στην αρχαία ελληνική γλώσσα ώστε να μεταφράσουν τους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς. Τη διάδοση των γραμματικών διευκόλυνε η δημοφιλία των συγγραφέων, καθώς όλοι ανήκαν στους ουμανιστικούς κύκλους της Ιταλίας, είχαν διατελέσει δάσκαλοι σε πανεπιστήμια, ενώ δεν αποκλείεται κάποιοι από αυτούς να εξασφάλισαν τη στήριξη πολιτικών εκπροσώπων, ως απόρροια δικτύωσης κατά τη διάρκεια της κομβικής συνόδου Φεράρας-Φλωρεντίας. Τα συγκεκριμένα βιβλία γραμματικής αποτέλεσαν και πρότυπο για τις μεταγενέστερες αρχαίες ελληνικές γραμματικές.

Οι επανεκδόσεις συνδέονται άμεσα με τη ζήτηση που υπήρχε για τα συγκεκριμένα έργα ως απαραίτητα για την εκμάθηση της ελληνικής, αλλά και με το εμπορικό δίκτυο που είχε αναπτυχθεί από τους εκδότες, καθώς διακινούνταν και εκτός Ιταλίας, είτε από ξηράς είτε από θαλάσσης. Το αγοραστικό κοινό στο οποίο απευθύνονταν αποτελούσαν κυρίως λόγιοι, σε μια εποχή που η Ιταλία συγκέντρωνε ούτως ή άλλως μεγάλη μερίδα εγγράμματων και ευκατάστατων ανθρώπων, μορφωμένων επαγγελματιών, αλλά και διακεκριμένα πανεπιστήμια. Επιπλέον, το κόστος των βιβλίων, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Richardson (2014: 293), δεν ήταν τόσο μεγάλο, καθώς το έντυπο βιβλίο κόστιζε το ένα πέμπτο της τιμής των αντίστοιχων χειρογράφων, επομένως και οι λιγότερο ευκατάστατοι μπορούσαν να συγκροτήσουν τη δική τους βιβλιοθήκη.

Η επανέκδοση των ελληνικών γραμματικών δεν περιορίστηκε μόνο στις πόλεις της Ιταλίας, αλλά γνώρισε άνθιση και σε άλλες ευρωπαϊκές πόλεις. Συγκεκριμένα, στην παρούσα εργασία καταγράφηκαν (βλ. Πίνακες 2-5) συνολικά 34 διαφορετικές εκδόσεις, οι οποίες τυπώθηκαν σε ένα χρονικό εύρος περίπου ενός αιώνα (στην κάθε έκδοση τυπώνονταν από εκατό μέχρι και πεντακόσια αντίτυπα). Πρόκειται για δεκαπέντε επανεκδόσεις του Χρυσολωρά από το 1471 έως το 1559 (έξι από αυτές μετά το 1500), έξι του Λάσκαρι από το 1476 έως το 1555 (δύο μετά το 1500), πέντε

του Χαλκοκονδύλη 1493 έως 1516 (δύο μετά το 1500) και τουλάχιστον οκτώ του Γαζή από το 1495 έως το 1551 (έξι και πλέον μετά το 1500). Οι επόμενες εκδόσεις μετά το 1500 φαίνεται να είναι πολύ λιγότερες και εκδίδονται και εκτός Ιταλίας. Δεν μαρτυρείται, μέχρι τώρα, καμία επανέκδοση του Μοσχόπουλου, γεγονός που πιθανόν συνδέεται με το ότι ήταν από τις λιγότερο δημοφιλείς ανάμεσα στις πέντε γραμματικές που εξετάστηκαν στην παρούσα εργασία, όπως προκύπτει από αναφορές μεταγενέστερων μελετητών και, όπως ήδη αναφέρθηκε, επειδή ανήκει σε άλλη χρονική περίοδο δεν συμπεριλήφθηκε στην συγκριτική ανάλυση.

Κοινό χαρακτηριστικό των περισσότερων από τις γραμματικές που εξετάστηκαν είναι ότι υιοθετούν τη μέθοδο των ερωταποκρίσεων. Η συγκεκριμένη μέθοδος ακολουθείται, ήδη συστηματικά, από την εποχή της διάδοσης του χριστιανισμού σε πλήθος κειμένων της εκκλησιαστικής γραμματείας. Στο πεδίο της γραμματικής, τα ερωτήματα ή ερωταποκρίσεις αποτελούν βασική μέθοδο παρουσίασης του υλικού. Τον 14^ο και κυρίως τον 15^ο αιώνα, ο συγκεκριμένος τρόπος κατάταξης του γραμματικού υλικού, διαδεδομένος ήδη στο Βυζάντιο, αλλά και σε παλαιότερες λατινικές γραμματικές, υιοθετείται και στην Ιταλία από τον Μανουήλ Χρυσολωρά και οδηγεί στην δημιουργία ενός απλού και εύχρηστου διδακτικού εργαλείου. Την μέθοδο αυτή υιοθετούν και οι υπόλοιποι Έλληνες λόγιοι καθιερώνοντας μία τάση στους φιλολογικούς κύκλους της εποχής, με στόχο την πιο αποτελεσματική διδασκαλία.

Εξετάζοντας ειδικότερα τις γραμματικές και ξεκινώντας από τα γενικά χαρακτηριστικά, στις εκδόσεις αυτές παρατηρείται ότι δεν αναγράφεται σε όλες ο χρόνος και ο τόπος έκδοσής τους και στις περισσότερες περιπτώσεις τα παραπάνω στοιχεία ταυτοποιούνται από τους χαρακτήρες των γραμμάτων του κάθε βιβλίου. Στις περισσότερες γραμματικές υπάρχει εισαγωγικό σημείωμα ή προσφώνηση στην αρχή του βιβλίου προς τον εκδότη, τον συγγραφέα ή ακόμη και σε κάποιον διάσημο ουμανιστή. Η αφιέρωση στο εισαγωγικό σημείωμα, κάθε έκδοσης, συνδέεται με τον εκδοτικό οίκο, με σκοπό να προσδώσει κύρος και να εξασφαλίσει την εμπορική επιτυχία από την κυκλοφορία του συγγράμματος. Ωστόσο, σε κάποιες παραλείπεται το εισαγωγικό σημείωμα πιθανόν από επιλογή του εκδότη.

Η γραμματική, ως σύγγραμμα, έχει συγκεκριμένη δομή που δεν επιτρέπει εύκολα την αποτύπωση του προσωπικού ύφους του συγγραφέα. Ωστόσο, οι τέσσερις γραμματικές που εξετάζονται παρουσιάζουν και υφολογικές διαφορές. Αυτές φαίνεται να σχετίζονται περισσότερο με την επιλογή του κάθε συγγραφέα για το ύφος που θέλει να προσδώσει στο εγχειρίδιο και λιγότερο με τον προσωπικό τρόπο γραφής του καθενός. Η γραμματική του Χρυσολωρά είναι σχετικά απλή και κατανοητή, γεγονός στο οποίο συμβάλλει η μέθοδος των ερωταποκρίσεων, με τις ευσύνοπτες απαντήσεις που δίνει. Η γραμματική του Χαλκοκονδύλη, που είναι επίσης γραμμένη σε μορφή ερωταποκρίσεων, είναι αρκετά πιο αναλυτική. Στη

γραμματική του Λάσκαρι, η οποία έχει διαφορετικό στυλ, απουσιάζουν τα ερωτήματα καθιστώντας σαφέστερους τους τίτλους των κεφαλαίων. Ο μικροπερίοδος λόγος που χρησιμοποιεί διευκολύνει πολύ στην αποτύπωση των κανόνων. Η γραμματική του Γαζή διαφέρει εντελώς από τις προηγούμενες κυρίως στον τρόπο που εκθέτει το υλικό του. Μολονότι θεωρείται πιο συνοπτική αρχικά ως προς τον τρόπο ανάλυσης, με την ανάπτυξη των τεσσάρων μερών γίνεται πιο εκτεταμένη και δίνει συνολικά πολύ περισσότερες πληροφορίες.

Μέσα από τη μελέτη του περιεχομένου των υπό εξέταση γραμματικών διακρίνονται εμφανείς διαφορές, οι οποίες ωστόσο δεν είναι ριζικές. Αφορούν κυρίως στον τρόπο γραφής και διατύπωσης, τον βαθμό της αναλυτικότητάς τους, καθώς και τη σειρά με την οποία τα διάφορα στοιχεία εμφανίζονται στην κάθε γραμματική. Οι διαφοροποιήσεις συνδέονται, εκτός από το προσωπικό ύφος και τις επιλογές του κάθε συγγραφέα, όπως έχει ήδη αναφερθεί, καθοδηγούνται από τους στόχους που θα έπρεπε να εξυπηρετήσουν, ή τις επιρροές από προγενέστερες γραμματικές. Οι περισσότερες ακολουθούν τη δομή των γραμματικών των προηγούμενων αιώνων, με αφετηρία τη *Γραμματική Τέχνη* του Διονυσίου του Θράκα, συνεκτιμώντας τις ελληνικές γραμματικές των βυζαντινών χρόνων και άλλες λατινικές γραμματικές. Πρότυπο γραφής για τους Έλληνες γραμματικογράφους αποτελεί επίσης ένα σύγχρονό τους έργο, η *Έπιτομή* του Guarino, που προήλθε από το πρωτότυπο του Χρυσολωρά για να εξυπηρετήσει την αποτελεσματική χρήση των γραμματικών αυτών σε ξένους μαθητές της Δύσης. Η διαχείριση των προτύπων, ωστόσο, συνδέεται με την ταυτότητα κάθε συγγραφέα και τις διεργασίες επεξεργασίας του υπάρχοντος υλικού, καθώς επίσης και την ανάγκη διαφοροποίησής τους. Δεν αποκλείονται, επίσης, και οι τυχαίες παρεμβάσεις των στοιχειοθετών και των εκδοτών στην δομή, ιδιαίτερα στις εκδόσεις μετά τον θάνατο των συγγραφέων.

Διαφοροποιήσεις υπάρχουν στους ορισμούς των κεφαλαίων. Σε κάποιες περιπτώσεις απαντά ο ίδιος ορισμός και στις τέσσερις γραμματικές π.χ. στο κεφάλαιο περί συλλαβής υιοθετείται σε όλες τις γραμματικές ο ορισμός «*Συλλαβή ἐστὶ συνέλευσις δύο γραμμάτων*». Σε κάποιες περιπτώσεις παραλείπεται ένας ορισμός, όπως π.χ. στο *περί συνδέσμου* υπάρχει ορισμός στη γραμματική του Λάσκαρι και του Χαλκοκονδύλη, «*σύνδεσμος ἐστὶ μέρος του λόγου ἄκλιτον συνδέον τα ἄλλα μέρη του λόγου εἰς διάνοιαν μετὰ τάξεως*», ενώ ο Χρυσολωράς και ο Γαζής δεν παραθέτουν κανένα ορισμό. Σε άλλες πάλι περιπτώσεις, παρατηρούνται μικρές διαφοροποιήσεις στους ορισμούς οι οποίες δεν αλλοιώνουν καθόλου τη σημασία τους π.χ. οι Χρυσολωράς, Χαλκοκονδύλης και Λάσκαρις, στο *περί λόγου*, παραθέτουν τον ορισμό της λέξεως, οι μεν Χρυσολωράς και Χαλκοκονδύλης ως «*μέρος σημαντικόν ἐλάχιστον τοῦ κατὰ σύνταξιν λόγου*», ο δε Λάσκαρις με μία μικρή παράφραση, ως «*μέρος ἐλάχιστον του συντακτικού λόγου*». Σε τι οφείλεται αυτό; Είναι απλή μεταφορά από προηγούμενες γραμματικές ή έγκειται στην προσπάθειά τους να διαφοροποιηθούν μεταξύ τους; Επειδή αυτό δεν γίνεται συστηματικά, συμπεραίνουμε ότι μάλλον

πρόκειται για τυχαίο γεγονός ή εξαρτάται από το κατά πόσον ο συγγραφέας κρίνει απαραίτητη την παράθεση του ορισμού για την καλύτερη κατανόηση, χωρίς ωστόσο να αποκλείεται εντελώς και το ενδεχόμενο της βούλησης για διαφοροποίηση. Εντοπίζονται επίσης περιπτώσεις που ενσωματώνουν αυτούσια παραθέματα από παλαιότερες γραμματικές, με χαρακτηριστικό παράδειγμα το δάνειο από την *Γραμματική Τέχνη* του Διονυσίου του Θράκα, όπου εμφανίζεται στον Χρυσολωρά και στον Χαλκοκονδύλη ο ίδιος ορισμός στο κεφάλαιο *περί λέξεως*, ως «λέξις ἐστὶ μέρος σημαντικόν ἐλάχιστον τοῦ κατὰ σύνταξιν λόγου», χωρίς να δηλώνεται η πηγή τους.

Διαφορές παρατηρούνται και στα παραδείγματα που επιλέγουν για τις κλίσεις των ονομάτων. Σε κάποιες περιπτώσεις είναι ακριβώς τα ίδια π.χ. στην πρώτη κλίση των ισοσυλλάβων παρατηρούμε ότι το κοινό παράδειγμα σε όλους είναι «ο Χρύσης». Σε άλλες περιπτώσεις τα παραδείγματα εμπλουτίζονται, π.χ. στη δεύτερη κλίση των ισοσυλλάβων χρησιμοποιούνται τα ίδια παραδείγματα σε όλους και επιπρόσθετα στον Λάσκαρη παραδίδεται «*ἡ μάρθα*» και στον Χαλκοκονδύλη «*ἡ δόξα*». Γενικότερα στις κλίσεις των ονομάτων απαντούν πολλά παραδείγματα, ενώ μόνον ο Γαζής επιλέγει να χρησιμοποιεί ένα μόνο παράδειγμα σε κάθε κλίση. Παρατηρούνται επίσης διαφοροποιήσεις, ως προς το πλήθος των παραδειγμάτων σε διαφορετικές εκδόσεις της ίδιας γραμματικής, π.χ. σε μεταγενέστερη έκδοση (1766) της γραμματικής του Λάσκαρι, στη δεύτερη κλίση, τα επιπλέον παραδείγματα που παραδίδονται είναι η «*Μάρθα*» και η «*Αθηνᾶ*».

Στο κεφάλαιο του ρήματος οι αποκλίσεις σχετίζονται με την σειρά που παρουσιάζονται οι συζυγίες, οι χρόνοι και οι κλίσεις, καθώς και με την εισαγωγή στο κεφάλαιο του ρήματος. Ενδεικτικό είναι το παράδειγμα του Χρυσολωρά που αναλύει λεπτομερώς τη θεωρία για όλους τους χρόνους και εξηγεί πώς σχηματίζεται το κάθε ρήμα, ενώ ο Γαζής παραλείπει την θεωρία και περνά απευθείας στην κλίση των ρημάτων. Οι αποκλίσεις στην παρουσίαση πιθανόν συνδέονται και πάλι με την προσέγγιση του κάθε συγγραφέα και τις επιρροές από προηγούμενες γραμματικές. Αυτό που παρατηρείται στα παραδείγματα του *περί ρήματος* είναι ότι σε όλες τις γραμματικές χρησιμοποιούν το ίδιο παράδειγμα του «*τύπτω*» για την πρώτη συζυγία των βαρύτονων, το οποίο εξακολουθεί να είναι σε χρήση μέχρι πολύ αργότερα και σε μεταγενέστερες γραμματικές. Το ίδιο ρήμα χρησιμοποιείται και από τις πρώτες γραμματικές του Θράκα και του Θεοδοσίου. Αυτό είναι ίσως μία ισχυρή ένδειξη αντιγραφής και σύμφωνα με την Καραντζόλα (1989: 60) «Γενεές επί γενεών θα εξοικειωθούν με τη κλίση της πρώτης συζυγίας των βαρύτονων της αρχαίας ελληνικής μέσω του ρήματος *τύπτω* πριν πάρει τη σκυτάλη το ρήμα *λύω*».

Διαφορές παρατηρούνται και σε ίδιες γραμματικές διαφορετικών εκδόσεων όπως ήδη έχει αναφερθεί. Αν δεχτούμε ότι ήδη από το 14^ο αι. οι επανεκδόσεις εμπλουτίζονταν περνώντας από τον έλεγχο των εκδοτών, αυτό πιθανόν ερμηνεύει την προσθαφαίρεση διαφόρων στοιχείων. Οι διαφορές που εντοπίζονται αρχικά

συνδέονται με τις παρεμβάσεις των τυπογράφων, όπου σε κάποιες περιπτώσεις αφαιρούν και σε κάποιες προσθέτουν στα επιμέρους χωρίς να αλλοιώνουν το βασικό νόημα. Συχνά εντοπίζονται και λάθη είτε ορθογραφικά, είτε τυπογραφικά, είτε περιεχομένου. Τα πολλά σφάλματα ήταν χαρακτηριστικό των πρώτων έντυπων βιβλίων και συχνά αλλοίωναν τα έργα.

Παρατηρώντας τις υπό μελέτη γραμματικές, αλλά και αρκετές άλλες, είτε προγενέστερες είτε σύγχρονες της εποχής που εξετάζεται, αυτό που παρατηρείται είναι ότι ελάχιστες περιέχουν σύνταξη. Φαίνεται πως η σύνταξη δεν ήταν αντικείμενο που απασχολούσε ιδιαίτερα τους γραμματικογράφους μέχρι τότε, ιδιαίτερα ως χωριστό αντικείμενο μελέτης. Σύμφωνα με τη Γιαννουλοπούλου (2020), αυτό δικαιολογείται καθώς «Η συμπερίληψη της σύνταξης στους βασικούς όρους της Εισαγωγής – και κατά συνέπεια στην ανάλυση που πραγματοποιείται στη Γραμματική – πρέπει να καταχωρηθεί στην αγγλοσαξονική παράδοση και μάλιστα σε αντίστιξη με τις παραδοσιακές γραμματικές των κλασικών γλωσσών, οι οποίες θεωρούσαν ως γραμματική κυρίως την περιγραφή της μορφολογίας των γλωσσών». Συγκεκριμένα στις τέσσερις γραμματικές που εξετάστηκαν σύνταξη περιέχει μόνο η Γραμματική του Γαζή (έκδοση του 1801) και μία επανέκδοση του Λάσκαρι (έκδοση του 1766). Γενικά, ήταν πολύ συνηθισμένο να προστίθενται επιπλέον κεφάλαια στις γραμματικές, κάτι που συνήθως αναγραφόταν και στο εξώφυλλο. Στην προκειμένη περίπτωση των δύο παραπάνω γραμματικών, τα τμήματα της σύνταξης ενδέχεται να αποτελούν επίσης προσθήκη, παρά το γεγονός ότι δεν υπάρχει σαφής αναφορά σε αυτό στο εξώφυλλο.

Συνοψίζοντας, τα έργα που εξετάστηκαν χαρακτηρίζονται από ομοιομορφία καθώς ακολουθούν παλαιότερα πρότυπα των πρώτων γραμματικών εγχειριδίων και εμφανίζουν αναγνωρίσιμες ομοιότητες με το θεωρητικό λεξιλόγιο που χρησιμοποιείται τόσο στη *Γραμματική Τέχνη* του Διονυσίου του Θράκα όσο και στους *Κανόνες* του Θεοδοσίου (βλ. 2.1). Στη συνέχεια αξιοποιούνται και οι ίδιες ως πρότυπα μεταγενέστερων γραμματικογράφων, καθώς για πολλά χρόνια χρησιμοποιούνταν κατά κόρον στην εκπαίδευση, όπως προκύπτει από τις συχνές αναφορές στα συγκεκριμένα έργα. Δεν μπορούμε να βεβαιώσουμε την αποτελεσματικότητα που είχαν γραμματικά εγχειρίδια που γράφονταν στα ελληνικά και απευθύνονταν σε ξένους μελετητές. Τα συγκεκριμένα έργα κατατάσσονται στο σύνολο των γραμματικών που καθοδήγησαν γενεές μαθητών και σπουδαστών από την εποχή των Αλεξανδρινών του 1^{ου} π.Χ. αιώνα και καθόρισαν την εκμάθηση και διάδοση της ελληνικής από την Αναγέννηση και εξής. Οι γραμματικές αυτές, παρά τα ερωτηματικά που εγείρονται για την αποτελεσματικότητά τους, διευκόλυναν ένα ευρύ κύκλο λογίων στην Ιταλική χερσόνησο, συνέβαλαν στην επιβίωση και την διάδοση των κλασικών γραμμάτων και αποτέλεσαν πρόδρομο για την επόμενη γενιά νεοελληνικών γραμματικών.

5 Βιβλιογραφικές Αναφορές

Πρωτογενείς πηγές

Γαζής, Θ. (1801). *Γραμματικής Είσαγωγής Βιβλία Τέσσαρα*. Παρά Πάνω Θεοδοσίου τῶ ἐξ Ἰωαννίνων, Con licenza de superiori. Ανακτήθηκε 29 Σεπτεμβρίου 2019 από Αρχαιακές Συλλογές ΑΠΘ <http://digital.lib.auth.gr/record/137168>

Chalcondylas, D. (1493). *Δημητρίου Χαλκοκονδύλου, Erotemata synoptica octo partium orationis; Manuel Moshoroulos de prosodia*. Première édition, excessivement rare, de ces grammairiens grecs. Milan: Scinzenzeler Uldericus

Chrysolora, E. (1547). *Erotemata*. [Online] Venetiis: Petrus et Cornelius de Nicolinis. Available at:

<https://play.google.com/store/books/details?id=Ey9RAAAAcAAJ&rdid=book-Ey9RAAAAcAAJ&rdot=1> [Accessed 20 June 2020]

Λάσκαρις, Κ. (1476). *Ἐπιτομή τῶν ὀκτῶ τοῦ Λόγου μερῶν*. Μιλάνο: Impressum per Dionysium Paravisinum,. [Διαθέσιμο στο] Onnasis Library, 01849, http://onassislibrary.gr/el/syllogi/antikeimena/38627_el/ [Ανακτήθηκε 15 Δεκεμβρίου 2020]

Λάσκαρις, Κ. (1766). *Ἐπιτομή τῶν ὀκτῶ τοῦ Λόγου μερῶν και ἄλλων τινῶν αναγκαίων. Γραμματική Κωνσταντίνου Λασκάρεως του Βυζαντίου*. χ.τ. χ.ε. Διαθέσιμο στο Αρχαιακές Συλλογές ΑΠΘ <http://digital.lib.auth.gr/record/137169> [Ανακτήθηκε 10 Σεπτεμβρίου 2019]

Λάσκαρις, Κ. (1976). *Ἐπιτομή τῶν ὀκτῶ τοῦ Λόγου μερῶν και ἄλλων τινῶν αναγκαίων. Γραμματική Κωνσταντίνου Λασκάρεως του Βυζαντίου*. Αθήνα: Σπανός

Παπαδημητρόπουλος, Θ. Αγγ. (2018). *Διονύσιος Θραῆς, Γραμματική Τέχνη*. (2^η έκδοση). Αθήνα: Θ. Αγγ. Παπαδημητρόπουλος

Χρυσολωράς, Ε. (1482). *Ἐρωτήματα του Χρυσολωρά*. Bartolommeo di Libri

Χρυσολωράς, Μ. (1507). *Ἐρωτήματα*, Παρίσι, Gilles de Gourmont, (Βιβλιοθήκη Σπύρου Λοβέρδου). [Διαθέσιμο στο]:

https://www.aboutlibraries.gr/libraries/handle/20.500.12777/img_1105 [Ανακτήθηκε 15 Νοεμβρίου 2021]

Χρυσολωράς, Ε. (1517). *Ἐρωτήματα του Χρυσολωρά*. χ.τ. Άλδος Μανούτιος

Χρυσολωράς, Ε. (1559) *Ἐρωτήματα του Χρυσολωρά, Emanuelis Chrysolorae Bysantini*. Parisiis: apud Andream Wechelium

Δευτερογενείς πηγές

Ανδριώτης, Ν. (1992). *Ιστορία της Ελληνικής Γλώσσας (Τέσσερις μελέτες)*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη

Adrados, R.F. (2003). *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδήμα

Berikashvili, S. (2010). Διδάσκοντας την αρχαία ελληνική γλωσσολογική σκέψη με τη μέθοδο της νοητικής χαρτογράφησης. Στο *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα: Πρακτικά της Ετήσιας συνάντησης Τομέα Γλωσσολογίας του Τμήματος Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης 2-3 Μαΐου 2009*. Θεσσαλονίκη: ΙΝΣ. σ. 137-148

Berschlin, W. (2001). *Il greco in Occidente: conoscenza e ignoranza (secoli IV-XIV)*. p.p 1107-1115. Turin

Browning, R. (1972). *Η Ελληνική γλώσσα Μεσαιωνική και Νέα*. Αθήνα: Παπαδήμα

Γιαννουλοπούλου, Γ. (2020). Η Γραμματική της νέας ελληνικής γλώσσας και το Ελληνικό Λεξιλόγιο στην Εναρμονισμένη Γραμματική. Στο Δημήτρης Αρβανιτάκης, επιμ. *Ανδρέας Κάλβος. Έργα*, τόμ. Γ. *Ποικίλα*. Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη. σ. 35-65.

Cammelli, G. (2004). *Δημήτριος Χαλκοκονδύλης*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας Κότινος

Cammelli, G. (2006). *Μανουήλ Χρυσολωράς*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας Κότινος

Carpinato, C. (2014). *Storia e storie della lingua greca, Retrospettiva e prospettive future*. Venezia: Edizioni Ca' Foscari - Digital Publishing.

Δρούλια, Λ. (1976). *Κατάλογος εκθέσεως «απαρχές της ελληνικής τυπογραφίας»*. Αθήνα: Μακρής Α.Ε.

Δρούλια, Λ. (2001). *Η ιστορία του ελληνικού βιβλίου προσεγγίσεις και σύγχρονες κατευθύνσεις της έρευνας - Βιβλιογραφία των ελληνικών εργασιών (1965-2000)*. Αθήνα: Κότινος Α.Ε.

Davies, M. (1995). *Aldus Manutius. Printer and Publisher of Renaissance Venice*. Athens: Libro

Ευθυμίου, Γ. (2018). *Τα εγχειρίδια γραμματικής της ελληνικής γλώσσας (1550- 1821): μια διαχρονική θεώρηση μορφής και περιεχομένου*. Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Ευσταθίου, Αγγ. Α. (2007). Ο κώδικας 1066 της ΕΒΕ (προερχόμενος από την Ιερά Μονή Δουσίου) και τα Γραμματικά Ερωτήματα κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο. *Ιόνιος λόγος*. Τομ. Α'. Επιστημονική Επετηρίδα Τμήματος Ιστορίας (Τόμος χαριστήριος στον καθηγητή Δημ. Σοφιανό). Κέρκυρα: Επιστημονική περιοδική έκδοση. σ. 75-123.

Ευσταθίου, Αγγ. Α. (2013). *Altercationes Grammaticae*: ερωταποκρίσεις και σχολική πράξη στην ύστερη αρχαιότητα. *Ιόνιος λόγος*. Τόμ. Δ'. Κέρκυρα: Επιστημονική περιοδική έκδοση. σ. 169 – 180.

Festa, N. (2000). *Ουμανισμός Τα κλασικά γράμματα στην Αναγέννηση*. Ν. Κυριαζόπουλος, μτφ. Έρκος Αποστολίδης - Στάντης Αποστολίδης, επιμ. Αθήνα: Τα Νέα Ελληνικά

Καμπούρογλου, Γ.Δ. (1996). *Οι Χαλκοκονδύλαι*. Αθήνα: Δημιουργία

Καραντζόλα, Ε. (1998). Γραμματική της κοινής των Ελλήνων γλώσσας: Η διαχείριση της γραμματικής παράδοσης. *Σύγχρονα θέματα* (66), σ. 58-63. Διαθέσιμο στο Πάνδημος - Ψηφιακή Βιβλιοθήκη, Πάντειο Πανεπιστήμιο <http://pandemos.panteion.gr:8080/fedora/objects/iid:4169/datastreams/PDF1/content> [Ανακτήθηκε 17 Μαρτίου 2021]

Καραντζόλα, Ε. (2001). Από τον Ουμανισμό στον Διαφωτισμό: Η διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής και της γραμματικής της. Στο *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας: Από τις αρχές έως την ύστερη αρχαιότητα*. Α. Φ. Χριστίδης, επιμ. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας & Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη]. σ. 928-934

Κοπιδάκης, Μ.Ζ. (1999). *Ιστορία της Ελληνικής γλώσσας*. Αθήνα: Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο

Κούμας, Κ.Μ. (1843). *Γραμματική δια Σχολεία*. (Έκδοση 3^η). Αθήνα: Τυπογραφείο η Μνημοσύνη

Λαμπάκης, Σ. (1991-2). Βυζαντινοί φιλόλογοι και τα αρχαία κείμενα. *Βυζαντινός Δομός* 5-6. Κείμενο διάλεξης στο Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν (15 Μαρτίου 1989), στα πλαίσια του κύκλου μαθημάτων και διαλέξεων «Ελληνικός Λόγος» (Φεβρουάριος - Μάιος 1989)

Μανωλέσσου, Ι. & Θεοφανοπούλου-Κοντού, Δ. (2011). Γραμματικές της Νεότερης Ελληνικής: από το Νικόλαο Σοφιανό (περ. 1550) έως το Δημήτρη Βενιέρη (1799) *Γλωσσικό ζήτημα-Σύγχρονες Προσεγγίσεις*, Γ. Μπαμπινιώτης, επιμ. Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία

Μανούσακας, Μ.Ι. (1989). *Οι απαρχές της ελληνικής τυπογραφίας*. Κ. Στάικου, επιμ. Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας

Μπαμπινιώτης, Γ. (1980). *Θεωρητική Γλωσσολογία. Εισαγωγή στη Σύγχρονη Γλωσσολογία*, Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Μπαμπινιώτης, Γ. (2002). *Συνοπτική ιστορία της ελληνικής γλώσσας, με εισαγωγή στην ιστορικοσυγκριτική γλωσσολογία*. Αθήνα: [χ.ο.]

Marcheselli, L. (2007). *Οι Ελληνικές σπουδές στην Ιταλία, Οι Ελληνικές σπουδές στην Ευρώπη*. Καζάτζης I.N. & Velkova S., επιμ. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας

Nuti, E. (2012). Reconsidering Renaissance Greek Grammars. *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 52. σ. 240–268. Università degli Studi di Torino

Ξανθάκη-Καρμάνου, Γ. (2003). *Διονυσίου Θρακός Γραμματική Τέχνη*. Ν. Δημητριάδης, μτφ – σημ. Αθήνα: Ελληνική Γλωσσική Κληρονομιά

Παπαγγελής, Θ. (1999). Η κοινή Λαλιά Ελληνική και Λατινική. Στο *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας*. Μ. Ζ. Κοπιδάκης, επιμ. Αθήνα: Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο

Πετρούνιας, Β.Ε. (2002). *Νεοελληνική Γραμματική και Συγκριτική (Αντιπαραθετική) Ανάλυση*. Τομ Α'. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτη

Pertusi, A. (1962). *Erotemata Per la storia e le fonti delle prime grammatiche greche a stampa*. p. 321-351. Padova: Editrice Anteriore

Proctor, R. (1868). The printing of Greek in the fifteenth century. [Online] Oxford: *Bibliographical Society at the Oxford University Press*, 1900. Διαθέσιμο στο <http://hdl.handle.net/2027/nyp.33433006349173> [Ανακτήθηκε 13 Ιουνίου 2020]

Ρούσσου, Ά. (2015). Γλώσσα και γραμματική. [Κεφ 1]. Στο Ρούσσου, Ά. 2015. *Σύνταξη*. Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. Διαθέσιμο στο Αποθετήριο Κάλλιπος <http://hdl.handle.net/11419/582>

Reynolds, L.D. & Wilson, N.G. (2001). *Αντιγραφείς και Φιλολόγοι*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης

Richardson, B. (2014). *Τυπογραφία, Συγγραφείς και Αναγνώστες στην Ιταλία της Αναγέννησης*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης

Robins, R. H. (1989). *Η Σύνοψη ιστορία της γλωσσολογίας*, Αθήνα: Νεφέλη

Runciman, S. (2005). *Η τελευταία Βυζαντινή Αναγέννηση*. (2η έκδοση). Αθήνα: Δομός

Σάθας, Κ. (1868). *Νεοελληνική Φιλολογία: Βιογραφία των εν τοις γράμμασι διαλαμπάντων Ελλήνων, από της καταλύσεως της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μέχρι της Ελληνικής εθνεγερσίας (1453-1821)*. Αθήνα: Τυπογραφείο των τέκνων Ανδρέου Κορομηλιά. Διαθέσιμο στο: Ανέμη - ψηφιακή βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Κρήτης

<https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/2/4/b/metadata-01-0000235.tkl> [Ανακτήθηκε 3 Ιανουαρίου 2021]

Σαρίκας, Ζ. (1999). Η γραμματική του Διονυσίου του Θρακός. Στο *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας*. Μ. Ζ. Κοπιδάκης, επιμ. Αθήνα: Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο

Σκιαδάς, Ε.Ν. (1976). *Χρονικό της Ελληνικής Τυπογραφίας, Σκλαβιά - Διαφωτισμός - Επανάσταση (1476-1828)*. Τομ. Α'. Αθήνα: Gutenberg

Στάικος, Σ.Κ. (1989). *Χάρτα της Ελληνικής τυπογραφίας: η εκδοτική δραστηριότητα των Ελλήνων και η συμβολή τους στην πνευματική Αναγέννηση της Δύσης*. Τομ. Α'. Αθήνα: Άτων

Στάικος, Σ.Κ. (1996). *Βιβλιοθήκη, Από την Αρχαιότητα έως την Αναγέννηση*. Αθήνα: Άτων

Στάικος, Σ.Κ. (2015). *Οι ελληνικές εκδόσεις του Άλδου και οι Έλληνες συνεργάτες του*. Αθήνα: Άτων

Στάικος, Σ.Κ. (2017). *Η πνευματική πορεία του γένους. Με όχημα το χειρόγραφο και το έντυπο βιβλίο: 13ος αιώνας - μέσα 16ου*. Αθήνα: Άτων

Στάικος, Σ.Κ. (2019). *Τα Ελληνικά αρχέτυπα. Ελληνικά συγγράμματα σε ετερόγλωσσα αρχέτυπα*. Αθήνα: Άτων

Στάικος, Σ.Κ. (2019). *Ετερόγλωσσα Αρχέτυπα της Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας ως θεμέλιο της Ανώτερης Εκπαίδευσης κατά την Αναγέννηση*. Κατάλογος Έκθεσης Υπό την Αιγίδα του Προέδρου της Δημοκρατίας κ. Π. Παυλόπουλου. Αθήνα: Ίδρυμα Αικατερίνης Λασκαρίδη

Savvides, G.C.A. (2018). *The beginnings and foundation of Byzantine studies*. Athens: Herodotos

Τσιρπανλής, Ν.Ζ. (2004). *Η Μεσαιωνική Δύση (5^{ος} - 15^{ος})*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας

Thorn-Wickert, L. (2006). *Manuel Chrysoloras (ca 1350 – 1415)*. Frankfurt am Main: Peter Lang.

Wilson, N.G. (1992). *Από το Βυζάντιο στην Αναγέννηση*. Αθήνα: Α.Α. Λιβάνη

Χαραλαμπάκης, Χ. (1999). Βυζαντινά λεξικά και Γραμματικές. Στο *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας*, Μ. Ζ. Κοπιδάκης, επιμ. Αθήνα: Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο

Χριστίδης, Α.Φ. (2005). *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας*. Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη]

Ψαράς, Ι.Δ. (2003). *Ιστορία της νεότερης Ευρώπης 1492-1815, Από την Ανακάλυψη της Αμερικής ως το Συνέδριο της Βιέννης*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας

Εγκυκλοπαίδειες - Λεξικά

Aelius Donatus. *Encyclopaedia Britannica*. [Online] Available at: <https://www.britannica.com/biography/Aelius-Donatus#ref93849> [Ανακτήθηκε 17 Φεβρουαρίου 2020]

Δρανδάκης, Π. (χ.χ.). Μοσχόπουλος Μανουήλ. *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, 17, σ. 400-401, Αθήνα: Φοίνιξ Ε.Π.Ε.

Fedele, P. (1995). *Grande Dizionario Enciclopedico*. Edizione 4th. XVI voll. Torino: Unione Tipografico-Editrice Torinese (UTET)

Μπαμπινιώτης, Γ. (1998). *Λεξικό της Νέας Ελληνικής γλώσσας*. Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας ΕΠΕ

Mercati, S.G. (1932). Gaza Teodoro. *Treccani, Enciclopedia* [Online]. Available at: https://www.treccani.it/enciclopedia/teodoro-gaza_%28Enciclopedia-Italiana%29/ [Ανακτήθηκε 25 Φεβρουαρίου 2020]

Πασχάλης, Δ.Π. (χ.χ.) *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*. Τόμος 20^{ος} σ. 564. Έκδοση 2^η. Αθήνα: Ο Φοίνιξ Ε.Π.Ε.

Δικτυογραφία

Bianca, C. (1999). *Dizionario Biografico degli Italiani*. Vol. 52. [Online] Διαθέσιμο στο: <https://www.treccani.it/enciclopedia/teodoro-gaza>

Διατσέντος, Π. (2007). Οι τύχες της αρχαίας ελληνικής. *Η Πύλη για την Ελληνική Γλώσσα*. [Online] Διαθέσιμο στο: https://www.greek-language.gr/greekLang/studies/history/thema_10/20.html [Ανακτήθηκε 28 Ιανουαρίου 2021]

Grudin, R. 2020, Humanism, *Encyclopedia Britannica*. [Online] Διαθέσιμο στο: <https://www.britannica.com/topic/humanism> [Ανακτήθηκε 20 Μαρτίου 2020]

Ιωσήφ, Δ. (2019). Η ιστορία της νεοελληνικής διγλωσσίας: Από το Βυζάντιο στον Κοραή. *Cognosco Team, Ιστορία*. [Online] Διαθέσιμο στο: <https://cognoscoteam.gr/η-ιστορία-της-νεοελληνικής-διγλωσσία/> [Ανακτήθηκε 17 Μαΐου 2020]

Καραντζόλα, Ε. (2016). Γραμματική, Γλωσσικό μάθημα και προγράμματα σπουδών στην Ελλάδα. *Γλωσσικός Υπολογιστής – Άρθρα*. [Online] Διαθέσιμο στο: <http://www.komvos.edu.gr/periodiko/periodiko2nd/articles/print/karatzola/> [Ανακτήθηκε 15 Οκτωβρίου 2020]

Lingua franca [Online] Διαθέσιμο στο: https://www.greeklanguage.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/glossology/show.html?id= [Ανακτήθηκε 15 Ιουλίου 2020]

Pantazopoulos, G.A. (2017). Festina Lente and Failure Analysis. *Journal of Failure Analysis and Prevention*. (17) p. 167–168. [Online] Διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.1007/s11668-017-0246-y> [Ανακτήθηκε 6 Φεβρουαρίου 2021]